

UNITED NATIONS
MONTENEGRO

IZVJEŠTAJ

o brznoj procjeni socijalnog
uticaja epidemije COVID-a-19
u Crnoj Gori

Apri – Jun 2020.

Sadržaj

Izrazi zahvalnosti	4
Skraćenice	5
Osnovne informacije	7
Trenutna situacija u vezi s epidemijom COVID-a-19 u zemlji	7
Procjena	9
Uvod	9
Podaci i metode istraživanja	10
Neposredan uticaj epidemije COVID-a-19 na domaćinstva u Crnoj Gori	12
Administrativni podaci iz Informacionog sistema socijalnog staranja	26
Uticaj COVID-a-19 na najranjivije grupe	29
Djeca	29
Adolescenti i mladi	34
Starije osobe	37
Osobe s invaliditetom	40
Žrtve rodno zasnovanog nasilja	43
Djeca žrtve/svjedoci nasilja	47
Domicilni Romi	50
Izbjegllice (azilanti), stranci koji traže međunarodnu zaštitu, osobe bez državljanstva (u riziku od apatridije)	53
Migranti (sezonski radnici, stranci)	57
Lica koja se nalaze u zatvoru	60
Djeca u zatvoru i u vaspitnoj ustanovi nezavodskog tipa	61
LGBTI populacija	62
Sažetak ključnih nalaza	65
Preporuke	73
Opšte preporuke	73
Specifične preporuke	74

IZRAZI ZAHVALNOSTI

Prikupljanje podataka na nivou zajednice sprovedeno je zahvaljujući doprinosu sljedećih partnera:

Ministarstvo pravde, Institucija zaštitnika ljudskih prava i sloboda, Uprava policije, Savjet za građansku kontrolu rada policije, Centar za socijalni rad Nikšić, Centar za socijalni rad Mojkovac, Centar za socijalni rad Berane, Centar za socijalni rad Cetinje, JU Dom starih „Grabovac“ Risan, Centar za socijalni rad Kotor, Centar za socijalni rad Bar, Dnevni centar za djecu sa smetnjama u razvoju i osobe s invaliditetom Pljevlja, NVO Udruženje mladih sa hendikepom, NVO Phiren Amenca, NVO Centar za romske inicijative, Centar za djecu i omladinu „Ljubović“, NF Građanska alijansa, NVO Juventas, Crveni krst Crne Gore, NVO Roditelji, NVO Porodični centar, NVO Centar za prava djeteta, NVO Specijalna Olimpijada, NVO Pedagoški centar Crne Gore, NVO Centar za ženska prava, NVO SOS Podgorica, NVO SOS Nikšić, NVO Sigurna ženska kuća, UNICEF-ova Laboratorija inovacija za mlade, NVO Queer Montenegro, NVO LGBT Forum Progres, NVO Spektra i NVO Stana.

Glavni tim, koji je koordinisao rad na ovoj brznoj procjeni socijalnog uticaja i doprinio Izvještaju, činili su:

Anica Anđelković, saradnica na projektu, Međunarodna organizacija za migracije (IOM)

Anjet Lanting, savjetnica za ljudska prava, Kancelarija rezidentne koordinatorke Ujedinjenih nacija

Marija Novković, koordinatorica programa za praćenje prava djece i evaluaciju, UNICEF

Miodrag Dragišić, zamjenik stalne predstavnice UNDP-ja i vođa tima / šef Sektora za socijalno uključivanje, UNDP

Slavica Nikolić, nacionalna konsultantkinja za MICS, UNICEF

Slobodan Raščanin, viši savjetnik za pravnu zaštitu, UNHCR

Stručnu podršku timu pružila je Olivera Komar, profesorica na Fakultetu političkih nauka Univerziteta Crne Gore i istraživačica.

Brza procjena uticaja sprovedena je uz finansijsku podršku UNICEF-a i UNDP-ja.

Skraćenice

CEDAW – Konvencija o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena

COVID-19 – Koronavirusna bolest, zarazna bolest izazvana novim koronavirusom (SARS-CoV-2)

OCD – Organizacija civilnog društva

CRPD – Konvencija o pravima osoba s invaliditetom

CSR – Centar za socijalni rad

GREVIO – Ekspertska grupa za borbu protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici

IKT – Informaciono-komunikacione tehnologije

ILO – Međunarodna organizacija rada

IOM – Međunarodna organizacija za migracije

IJZ – Institut za javno zdravlje

IRF – Investiciono-razvojni fond

ISDZ – Institut za socijalnu i dječju zaštitu

MICS – Istraživanje višestrukih pokazatelja

MRSS – Ministarstvo rada i socijalnog staranja

NKT – Nacionalno koordinaciono tijelo za zarazne bolesti

NVO – Nevladina organizacija

RCO – Kancelarija rezidentne koordinatorke Ujedinjenih nacija

UIKS – Uprava za izvršenje krivičnih sankcija

UNDP – Program Ujedinjenih nacija za razvoj

UNICEF – Dječji fond Ujedinjenih nacija

UNHCR – Visoki komesarijat Ujedinjenih nacija za izbjeglice

Osnovne informacije

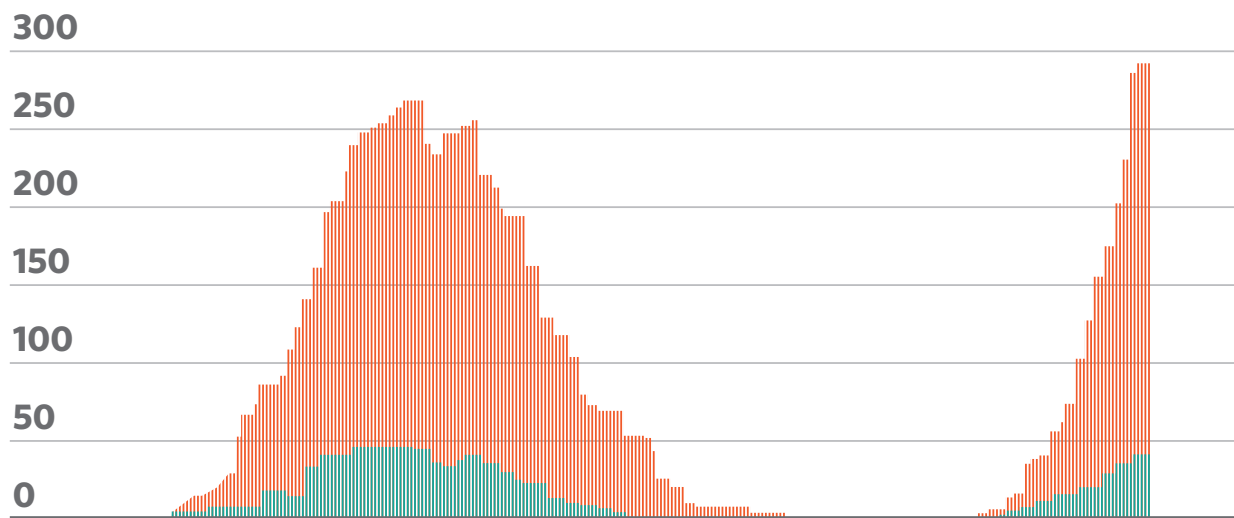
Trenutna situacija u vezi s epidemijom COVID-a-19 u zemlji

Svjetska zdravstvena organizacija je 11. marta 2020. godine proglasila globalnu pandemiju novog koronavirusa, izazivača bolesti poznate pod nazivom COVID-19. Od pomenutog datuma do sadašnjeg trenutka¹, preko deset miliona osoba u više od 200 zemalja svijeta zaraženo je novim koronavirusom, a više od 500.000 preminulo je od posljedica COVID-a-19. Aktualna pandemija novog koronavirusa predstavlja ogroman izazov za cijeli svijet. Vlade širom svijeta suočene su s dvostrukim izazovom – očuvanjem života, ali i očuvanjem sredstava za život i životnog standarda.² S jedne strane, države moraju biti spremne da omoguće djelotvornu zaštitu stanovništva, što zahtijeva snažnu koordinaciju svih organa vlasti zaduženih za pripremu/odgovor na COVID-19 i zajedničku strategiju na nivou cijele zemlje. S druge strane, kad god je to moguće, vlade moraju nastojati da očuvaju ostvarene razvojne rezultate, ali i svoj ekonomski i ljudski kapital.

Prvi slučaj COVID-a-19 u Crnoj Gori registrovan je 17. marta 2020, nakon čega je uspostavljeno Nacionalno koordinaciono tijelo za zarazne bolesti (NKT), kojim rukovodi potpredsjednik Vlade zajedno s predstavnicima Instituta za javno zdravlje i Kliničkog centra Crne Gore. Nacionalno koordinaciono tijelo je proglasilo završetak prvog ciklusa epidemije nakon što je Institut za javno zdravlje konstatovao da u Crnoj Gori više nema aktivnih slučajeva zaraze. Drugi ciklus je započeo 14. juna, kad je otkriven prvi novi slučaj osobe zaražene virusom.

Kao odgovor na epidemiju COVID-a-19, Crna Gora je preduzela odlučne korake kako bi se suzbilo i spriječilo prenošenje virusa u zajednici i proizvelo „ublažavanje krive“. Uvedene su neophodne mjere fizičkog distanciranja, samoizolacije i karantina, koje su dovele do smanjenja ekonomskih aktivnosti u zemlji, jer su zatvorena preduzeća u ugostiteljstvu i drugim sektorima. Obrazovni proces je prekinut na nedjelju dana, nakon čega je Ministarstvo prosvjete pokrenulo model učenja na daljinu koji je omogućio završetak školske godine.

Na osnovu zvanične statistike, dostupne na linku: <https://www.coronainfocg.me/>, uvedene mjere su dale rezultate. Prema podacima od 3. jula 2020, u Crnoj Gori je bilo 616 zvanično registrovanih slučajeva zaraze (od koji 315 izliječenih), 12 preminulih i 2084 slučaja pod nadzorom.³

Slika 1: Broj slučajeva COVID-a-19 u Crnoj Gori (izvor: www.coronainfocg.me, pristupljeno 3. jula 2020)

1 Podaci na dan 3. jula 2020. godine.

2 <https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/situation-reports>, pristupljeno 29. juna 2020. godine.

3 Izvor: <https://www.ijzcg.me/me/novosti/covid19-presjek-stanja-19-jul-u-17h>, pristupljeno 19. jula 2020. godine.

Podaci prikupljeni za ovaj izvještaj pokazuju da je epidemija ne samo razotkrila, već i pojačala postojeće socijalne ranjivosti, dok je određene segmente društva izložila novim ranjivostima. Mjere koje su uvedene s ciljem suzbijanja epidemije virusa znatno su ograničile ekonomsku aktivnost u sektorima turizma i ugostiteljstva, trgovine, poljoprivrede i uslužnih djelatnosti. Zbog značaja neformalne ekonomije (koja, prema nekim procjenama, predstavlja 30% ukupnih ekonomskih aktivnosti), može se očekivati da će ova kriza negativno uticati na znatan dio radne snage, a u nekim slučajevima dovesti i do rizika od siromaštva.

Vlada je od početka epidemije preduzela niz fiskalnih i makrofinansijskih mjera kako bi ublažila efekte krize na stanovništvo i ekonomiju, uključujući: ukidanje akcize na medicinski alkohol koji se prodaje u apotekama; odlaganje plaćanja poreza i doprinosa na zaradu; uvođenje novih kreditnih linija kod Investiciono-razvojnog fonda (IRF) radi poboljšanja likvidnosti preduzetnika; odlaganje plaćanja zakupa za nepokretnosti u državnom vlasništvu; avansno plaćanje izvođačima kapitalnih projekata; subvencije za pogođene privredne subjekte; izuzeća od plaćanja računa; suspenzija određenih prinudnih naplata i druge mjere.⁴

Vlada je takođe isplatila jednokratnu novčanu pomoć penzionerima koji ostvaruju pravo na minimalnu penziju i porodicama korisnika osnovnih materijalnih davanja iz socijalne zaštite u iznosu od 50 eura po pojedincu (oko 8.500 porodica i 11.900 penzionera). Centralna banka je objavila moratorijum na otplatu kredita na period do 90 dana.

Paralelno s tim mjerama, napravljeni su dogovori s donatorima i međunarodnom razvojnom zajednicom. EU je već potpisala ugovor o isplati tri miliona eura za medicinsku opremu, a za odgovor na krizu priprema paket mjera u vrijednosti od 50 miliona eura – iznos koji je opredijeljen izdvajanjem novih sredstava i reprogramiranjem ranije dostupnih pretprijetnih sredstava. Ovim sredstvima povećavaju se dalja ulaganja EU u zdravstveni sektor Crne Gore i omogućava usredsređivanje na socijalne i ekonomske posljedice aktuelne krize. Da bi se pokrile urgentne potrebe platnog bilansa Crne Gore, IMF je odobrio finansijsku pomoć od 83,7 miliona američkih dolara (74 miliona eura), u okviru svog instrumenta brzog finansiranja.⁵ Svjetska banka je izdala garancije Crnoj Gori u vrijednosti od 80 miliona eura, što je omogućilo da država podigne 250 miliona eura kredita od Sindikata banaka.⁶

4 Cjelovita lista mjera dostupna je na linku: <https://www.coronainfocg.me/me/mjere>.

5 <https://www.imf.org/en/News/Articles/2020/06/24/pr20246-montenegro-imf-executive-board-approves-us-83-7m-emergency-support-combat-covid19>.

6 Izvor: <https://www.bankar.me/2020/05/20/crnoj-gori-odobren-kredit-od-250-miliona-eura/>, pristupljeno 30. juna 2020.

Procjena

Uvod

U saradnji sa Sistemom Ujedinjenih nacija u Crnoj Gori, Vlada je izradila sveobuhvatan plan za reagovanje u vanrednim situacijama (*Nacionalni plan za pripremljenost i odgovor Crne Gore na COVID-19*, čiji je budžet 59 miliona eura). Ovaj plan predstavlja okvir za odgovor na krizu na sistematski, koordinisan i djelotvoran način (u kratkom roku, a za neke oblasti produžava se na period od šest mjeseci).

Kako je zdravstvena kriza bila uspješno suzbijana, Vlada je krajem aprila započela postepeno ukidanje restriktivnih mjera ne bi li ublažila negativne socio-ekonomske uticaje epidemije COVID-a-19. Nakon nove pojave koronavirusa u zemlji, neke od mjera su početkom jula ponovo uvedene.

Vlada je iskazala interes za saradnju s Ujedinjenim nacijama u smislu koordinacije, planiranja, pripremljenosti i socio-ekonomskog odgovora na krizu. Odgovarajući na interesovanje Vlade, UN je preduzeo brojne korake kako bi procijenio i analizirao društveno-ekonomski uticaj COVID-a-19 na pojedince, domaćinstva (posebno ona s djecom) i privredne subjekte.

Kao prvi korak saradnje Vlade i UN-a, sprovedena su dva ciklusa brze procjene socijalnog uticaja COVID-a-19 na posebno ranjive grupe stanovništva. Prvi ciklus procjene uticaja pokrio je period od nastupanja epidemije od kraja aprila, a drugi od kraja aprila do druge polovine juna. Procjenu su zajedno sprovele agencije UN (IOM, UNDP, UNHCR, UNICEF) i Kancelarija rezidentne koordinatorke UN (RCO), uz doprinos UNOPS-a i ILO-a.

Predmetna procjena teži da pruži detaljniji uvid u socijalni uticaj krize izazvane epidemijom novog koronavirusa na grupe stanovništva u Crnoj Gori koje su ranije identifikovane kao ugrožene. Osim toga, kroz procjenu su se nastojale identifikovati nove društvene grupe koje su postale izuzetno ranjive usljed krize u periodu april-jun 2020. Utemeljena na nacionalnim i međunarodnim standardima i obavezama u pogledu zaštite ljudskih prava i zaštite izbjeglica, ova procjena polazi od koncepta "leave no one behind"⁷, koji je u saglasju s *Agendom održivog razvoja Crne Gore do 2030. godine*. Cilj procjene jeste da donosiocima odluka pruži dokaze na osnovu kojih će prilagođavati tekuće i buduće politike i programske intervencije za ublažavanje negativnih posljedica epidemije na stanovništvo Crne Gore, s posebnim fokusom na zaštitu osnovnih prava onih koji su najugroženiji.

⁷ „Ne ostaviti nikoga“ – ključni princip Agende 2030. za održivi razvoj. Predstavlja nedvosmislenu riješenost zemalja UN da iskorijene siromaštvo u svim oblicima, ukinu diskriminaciju i isključenost, tj. umanje nejednakosti i ranjivosti koje čine da se ljudi zanemaruju, čime se podriava ostvarivanje potencijala kako pojedinaca tako i cijelog čovječanstva.

Podaci i metode istraživanja

Tim za procjenu koristio je kombinovane metode prikupljanja podataka o uticaju i iskustvu različitih segmenata stanovništva, uključujući one koji su u Crnoj Gori najviše pogođeni epidemijom COVID-a-19. Podaci su prikupljeni u dvije etape – od 14. do 30. aprila i od 8. do 30. juna 2020. godine (uključujući podatke za maj). **Na taj način Izvještaj skenira stanje u dva važna trenutka u razvoju epidemiološke situacije u Crnoj Gori. Podaci su u prvoj etapi prikupljeni na vrhuncu epidemije i u vrijeme najoštrijih mjera ograničenog kretanja i fizičkog distanciranja. Druga etapa prikupljanja podataka odvijala se u periodu koji su obilježili stabilizacija epidemiološke situacije, ublažavanje mjera i nastavak ekonomskih aktivnosti.** Podaci prikupljeni u prvoj etapi važni su za razumijevanje potreba ranjivih grupa u vremenu intenziviranja epidemije. Podaci iz druge etape služe kao indikatori dinamike djelimičnog oporavka društva, ali i kao alat za uočavanje dugotrajnijih efekata epidemije.

Treba napomenuti da su uvedene mjere fizičkog distanciranja uticale na način prikupljanja podataka, posebno u prvoj etapi. Timovi agencija Ujedinjenih nacija, u saradnji sa svojim partnerima iz državnih institucija i organizacija civilnog društva, vodili su se principom zaštite javnog zdravlja u prikupljanju podataka, vodeći računa da nikoga ne izlože riziku od zaraze. Zbog toga podaci nisu prikupljeni uobičajenim neposrednih tehnikama (licem u lice), nego isključivo posredstvom dostupne tehnologije – telefona i interneta.

Situacija u kojoj se nalazi **opšta populacija** procijenjena je korišćenjem **kvantitativnih istraživanja javnog mnjenja na uzorku domaćinstava (dva istraživanja)**, koje je sproveo IPSOS Strategic Marketing. Glavne karakteristike ovih ispitivanja javnog mnjenja bile su sljedeće:

- Za telefonski dio istraživanja korišćen je dvoetafni slučajni stratifikovani uzorak koji je reprezentativan na nacionalnom i regionalnom nivou (sjever, centar, jug), dok je za onlajn dio istraživanja korišćen jednoetafni stratifikovani uzorak.
- Podaci su poststratifikovani po polu, starosti, mjestu stanovanja (urbano/ruralno) i regionu.
- Podaci su prikupljeni telefonskim anketiranjem uz korišćenje računara (CATI) u obje etape uz dodatak onlajn anketiranja uz korišćenje računara (CAWI) u prvoj etapi.
- Veličina uzorka je bila 1021 ispitanik stariji od 18 godina u prvoj i 1004 ispitanika u drugoj etapi.

Zbog nemogućnosti da se kvantitativnim istraživanjem koje obezbjeđuje reprezentativnost na nivou Crne Gore dobiju informacije o pojedinačnim ranjivim grupama, pristupilo se dodatnom **kvalitativnom prikupljanju podataka i informacija** na nivou ovih grupa. Podaci o sljedećim ciljnim grupama prikupljeni su putem strukturisanih intervjua:

Grupa	Broj ispitanika u prvoj etapi prikupljanja podataka	Broj ispitanika u drugoj etapi prikupljanja podataka	Napomena o procentu ispitanika s kojima je razgovarano u obje etape
Djeca ⁸	278 roditelja/staratelja 87 muškaraca i 191 žena	160 roditelja/staratelja 40 muškaraca i 120 žena	87,5%
Adolescenti	505 unosa podataka u „U-Report“ anketi 159 muškaraca i 346 žena	344 unosa 106 muškaraca i 238 žena	68%
Starije osobe	94 ispitanika 47 muškaraca i 47 žena	89 ispitanika 38 muškaraca i 51 žena	87,6%
Osobe s invaliditetom	63 ispitanika 19 muškaraca i 44 žene	59 ispitanika 19 muškaraca i 40 žena	100%
Domicilni Romi	33 ispitanika 27 muškaraca i 6 žena	33 ispitanika 27 muškaraca i 6 žena	15,2%
Izbjeglice (azilanti), stranci koji traže međunarodnu zaštitu, osobe bez državljanstva (u riziku od apatridije)	186 ispitanika 137 muškaraca i 49 žena	128 ispitanika 99 muškaraca i 29 žena	86,5%
Migranti (sezonski radnici, stranci)	44 ispitanika 16 muškaraca i 28 žena	25 ispitanika 9 muškaraca i 16 žena	84%
LGBTI zajednica		46 pripadnika LGBTI zajednice (9 žena, 7 muškaraca, 3 lezbijke, 7 gej osoba, 16 transrodnih osoba, 1 interseksualac, 1 rodna varijanta i 2 nebinarne osobe)	Podaci su prikupljeni samo u drugoj etapi.

Gdje god je bilo moguće, u obje etape su intervjuisane iste osobe kako bi se mogle bolje pratiti promjene - ne samo na nivou zajednice, već i na nivou pojedinca (kvazi panel dizajn).

⁸ Grupa je obuhvatila djecu sa smetnjama u razvoju, romsku djecu, djecu koja žive u domaćinstvima s jednim roditeljem, djecu čiji su roditelji/staratelji imali istoriju upotrebe psihoaktivnih supstanci, djecu iz porodica koje primaju socijalnu pomoć („materijalno obezbjeđenje porodice“) i djecu u hraniteljskim porodicama.

Za određene specifične grupe, nije bilo moguće sprovesti intervjue iz različitih razloga, poput etičkih pitanja (izbjegavanje mogućih posljedica i rizika od dvostruke traumatizacije) ili fizičkih prepreka. U takvim slučajevima, informacije su se prikupljale posredstvom nadležnih institucija i organizacija civilnog društva koje su u kontaktu s tim grupama, a kao sekundarni izvor informacija korišćeni su i medijski izvještaji. Grupe o kojima je riječ su:

- **Žrtve rodno zasnovanog nasilja**
- **Djeca žrtve/svjedoci nasilja**
- **Osobe u pritvoru, uključujući djecu u zatvoru i vaspitnoj ustanovi nezavodskog tipa.**

Pored toga, organizovane su tri fokus grupe sa 37 mladih (starosti 20–25 godina) putem interneta (Skajp i Vajber) kako bi se dobio bolji uvid u stavove i brige ove grupe.

Konačno, korišćeni su i administrativni podaci iz Informativnog sistema socijalnog staranja (socijalni karton) u vezi sa zahtjevima građana za jednokratnu novčanu pomoć, kako bi se potkrijepile analize uticaja COVID-a-19 na socijalni i ekonomski status stanovništva.

Da bi se obezbijedilo poštovanje strogih etičkih standarda prilikom istraživanja, prikupljanja i analiziranja podataka, prikupljanje podataka bilo je ograničeno samo na odrasle. Što se djece tiče, informacije su dobijene od roditelja/staratelja ili iz sekundarnih izvora. Anketa putem platforme „U-Report“, kojom su prikupljeni podaci od adolescenata i mladih, podrazumijevala je učešće mreže registrovanih U-reportera, koji su nakon registracije dali svoj pristanak.

Tokom sprovođenja Brze procjene nisu prikupljeni niti pohranjivani lični podaci – tome je posvećena posebna pažnja kako bi se osiguralo da identitet sagovornika ne bude otkriven u samom izvještaju.

Neposredan uticaj COVID-a-19 na domaćinstva u Crnoj Gori

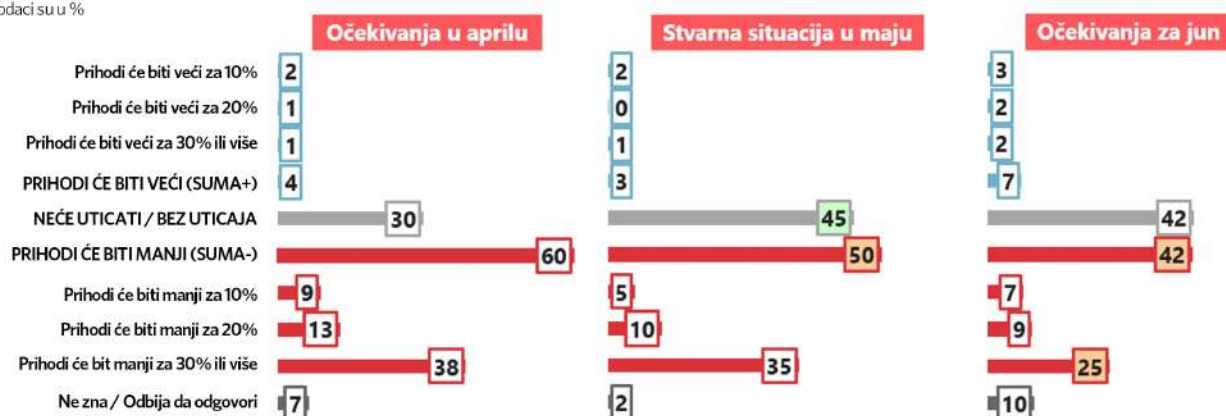
Dvije runde kvantitativnog istraživanja, sprovedenog radi utvrđivanja efekata COVID-a-19 na opštu populaciju, ukazuju na posljedice koje su na stanovništvo Crne Gore imala dva ciklusa epidemije u zemlji – u aprilu, na vrhuncu prvog ciklusa, i u maju i junu, dakle, u fazi nakon prvog ciklusa.

U obje faze prikupljanja podataka tim je koristio upitnik sa skoro identičnim pitanjima i određeni broj djelimično izmijenjenih pitanja. To je učinjeno s namjerom da se promjena situacije utvrdi korišćenjem istih alata za mjerenje. Druga etapa prikupljanja podataka uključila je neka dodatna pitanja kako bi se bolje shvatile posljedice tekućih promjena u društvu.

Procjena efekata COVID-a-19 na finansijsku situaciju građana

Cilj prvog pitanja bio je da se procijeni kakav su efekat mjere zatvaranja imale na finansijsku situaciju građana. Slika 2 prikazuje tri presjeka u vremenu: prva prikazana informacija pokazuje koja su očekivanja ispitanici u aprilu iskazali za budućnost, druga prikazuje šta se zaista desilo u maju, dok treća predstavlja očekivanja ispitanika iskazana u junu. Vidljivo je da su ljudi bili pesimističniji u aprilu, kad je 60% ispitanika vjerovalo da će se njihov dohodak smanjiti. Smanjenje dohotka se i ostvarilo za 50% ispitanika i njihovih porodica, tj. za svakog drugog ispitanika. U junu je dalja smanjenja primanja očekivalo 42% ispitanika – što je i dalje visok procenat, no primjetno je da su ljudi unekoliko manje pesimistični u pogledu budućnosti nego što je to bilo u aprilu. Procjene o mjeri u kojoj će im se dohodak smanjiti takođe su različite. Dok je u aprilu 38% ispitanika očekivalo da će im se dohodak smanjiti za 30% ili više, u junu je isto očekivanje imalo 25% ispitanika.

Podaci su u %

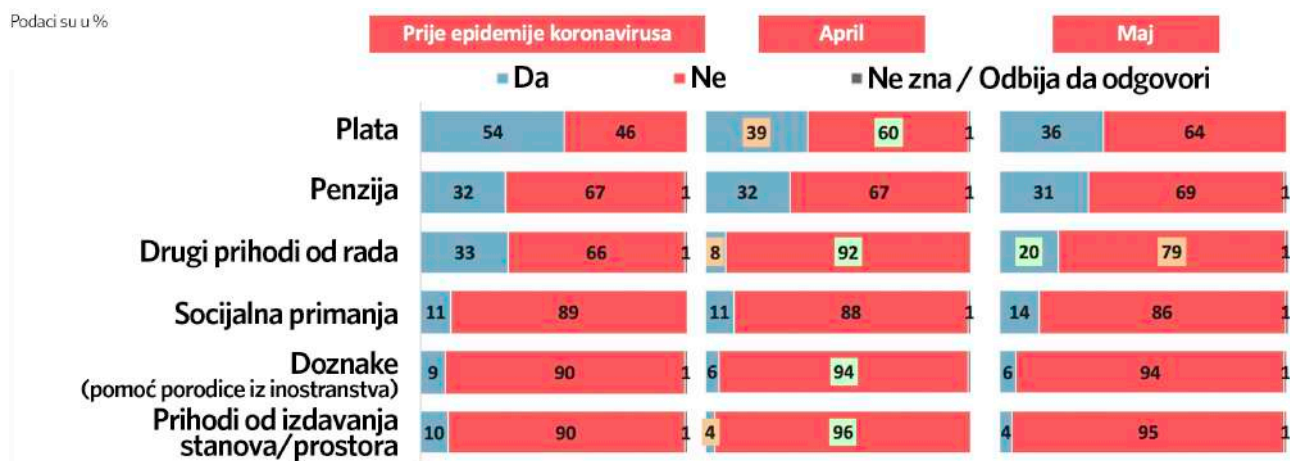

Slika 2: Po Vašoj procjeni, kako će novi koronavirus uticati na finansijsku situaciju Vas i Vaše porodice u ovom mjesecu (april)? Da li je novi koronavirus uticao na finansijsku situaciju Vas i Vaše porodice u maju, gledano u odnosu na situaciju epidemije koronavirusa? Po Vašoj procjeni, da li će se efekti novog koronavirusa odraziti na finansijsku situaciju Vas i Vaše porodice u junu, u poređenju sa situacijom prije epidemije koronavirusa? ($N_1=1,021$ u aprilu; $N_2=1,004$ u maju i junu)

Stabilnost prihoda prije i poslije epidemije COVID-a-19

Cilj drugog pitanja bio je da se uporedi kako će kriza usljed epidemije COVID-a-19 uticati na različite izvore prihoda. Kao što se vidi na Slici 3, krizom su najviše pogođene plate – 14% ispitanika izjavilo je o smanjenom redovnom dohotku kroz plate u aprilu, odnosno 18% u maju. Penzije i socijalna primanja i dalje su redovno isplaćivana, što je i očekivano. Procenat ljudi koji su primili doznake (pomoć porodice iz inostranstva) smanjio se za jednu trećinu, što je značajno uzimajući u obzir količinu novca koja se uobičajeno uliva u Crnu Goru tim putem.¹⁰ Ispitanici iz sjeverne regije navode najveći stepen promjene u pogledu redovnosti prihoda – 57% ispitanika tvrdi da su imali redovan prihod od plate prije epidemije, dok je svega 31% onih koji su u aprilu izjavili isto kad je trenutna situacija u pitanju.

Podaci su u %

Slika 3: Molimo Vas sada da nam za svaki od sljedećih izvora prihoda kažete da li ste Vi lično imali redovne prihode iz tih izvora (plata, penzija, pomoć porodice iz inostranstva, socijalna materijalna davanja itd.) prije epidemije koronavirusa, kao i da li ste imali redovne prihode iz tih izvora u toku aprila/maja? ($N_1=1,021$, $N_2=1,004$)

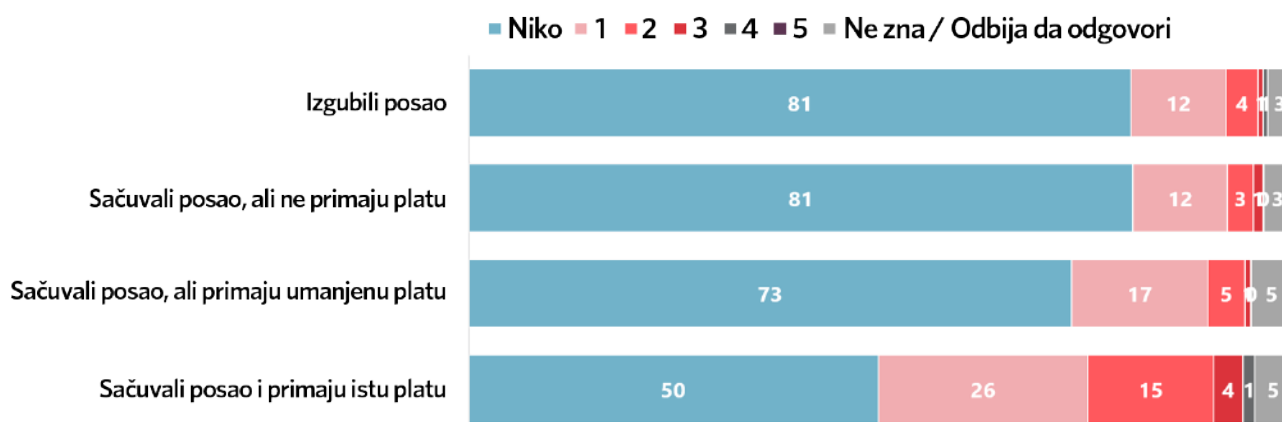
9 'N' predstavlja broj ispitanika koji su pitani specifično pitanje. N_1 se odnosi na prvi krug prikupljanja podataka u aprilu, dok se N_2 odnosi na drugu rundu u junu.

10 <https://www.bankar.me/2019/05/06/crnogorci-u-inostranstvu-zaradili-271-milion-eura/>

Uticaj COVID-a-19 na status zaposlenosti članova domaćinstva

U aprilu je skoro petina ispitanika izvijestila da je kao posljedica koronavirusa **makar jedan član njihovog domaćinstva ili izgubio posao ili prestao da prima platu** iako radi. Članovi porodica s nižim nivoom dohotka (ispod 450 eura mjesečno) bili su u prosjeku više pogođeni gubitkom posla, jer je u 16% slučajeva makar jedan član izgubio posao. Među porodicama čiji je mjesečni dohodak veći od 800 eura, visok je procenat onih koji se nisu suočili s gubitkom posla – 94%. To znači da su slabije plaćena radna mjesta bila sklonija gašenju u prvoj fazi odgovora na epidemiju, što je dodatno doprinijelo neravnomjernom teretu koji je stanovništvo podnijelo usljed krize i dovelo do većeg pritiska na one grupe stanovništva koje su izložene većem riziku od siromaštva.

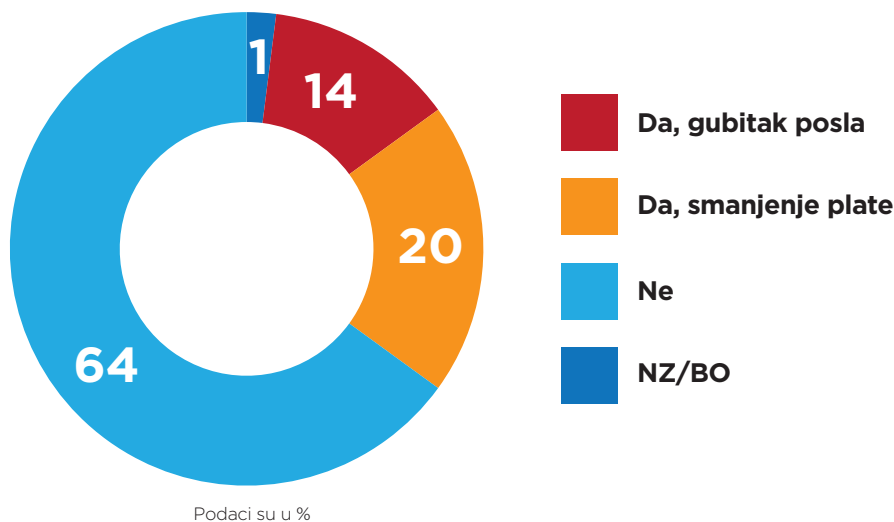
U aprilu je skoro jedna četvrtina ispitanika navela da je barem jedan član njihovog domaćinstva primio umanjenu platu, pri čemu je skoro 50% ispitanika izvijestilo da su članovi njihovog domaćinstva zadržali posao i da su im plate ostale iste.

Slika 4: Koliko je članova Vašeg domaćinstva koji su zbog uticaja koronavirusa: izgubili posao, sačuvali posao, ali ne primaju platu, sačuvali posao, ali primaju umanjenu platu, sačuvali posao i primaju istu platu? (N_i=1,021)

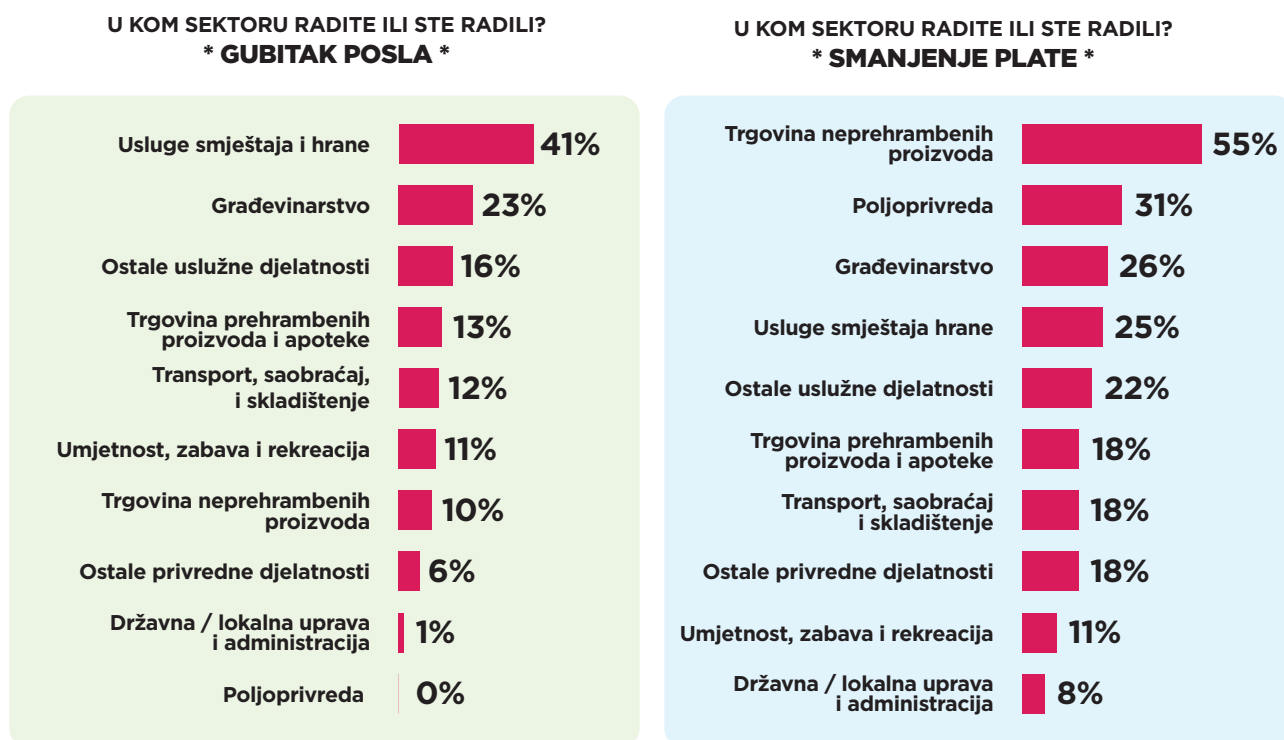
U drugoj rundi, pitanje je izmijenjeno: ispitanici su pitani da li su oni lično iskusili gubitak posla u maju. Izmjena je napravljena kako bi se dobio reprezentativniji podatak o gubitku posla na nivou pojedinca. Kao što pokazuje Slika 5, 14% ispitanika je otpušteno, a dodatnih 20% izvijestilo je o smanjenju plate.

Da li je situacija sa epidemijom Covid-a-19 uticala na Vaš status zaposlenja?

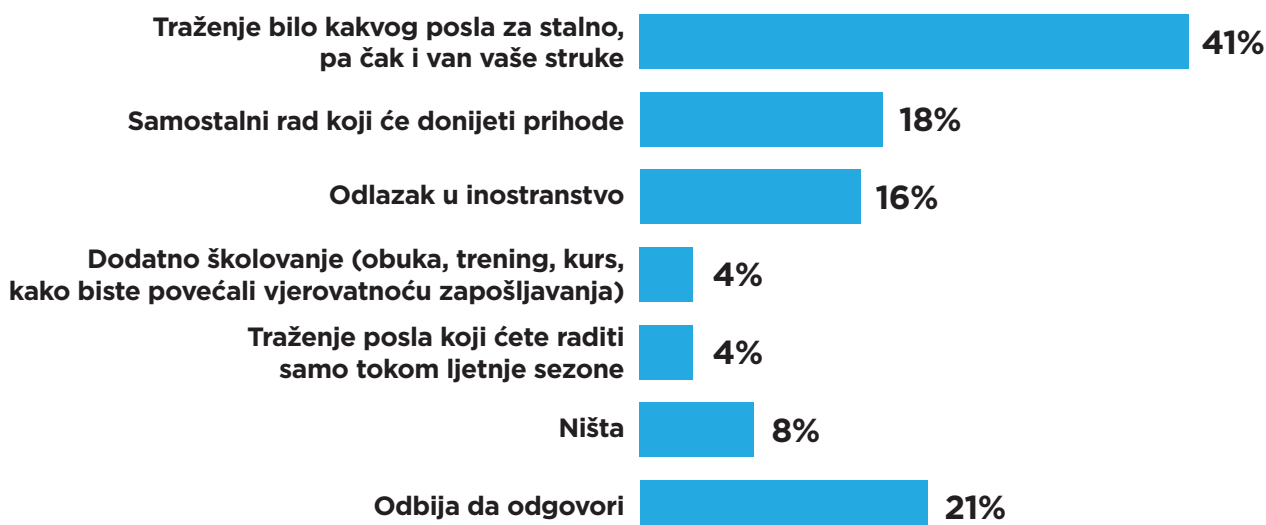
Slika 5: Ako ste bili formalno ili neformalno zaposleni prije epidemije, kako je novonastala situacija uticala na Vaš status zaposlenja (Baza: oni koji su bili formalno ili neformalno zaposleni prije izbijanja epidemije – 46% od ciljane populacije)

Od ispitanika koji su naveli da su otpušteni, većina je navela prethodno zaposlenje u sektoru *ugostiteljstva i prehrane*, a zatim u oblasti *građevinarstva* (Slika 6). S druge strane, smanjenje plata najviše je registrovano u oblasti trgovine neprehrambenim proizvodima.

Slika 6: Ukoliko ste ostali bez posla ili Vam je plata umanjena, u kom sektoru ste radili ili radite?

Upitani za strategiju u borbi s novonastalom situacijom, ispitanici koji su izgubili posao ili im je plata smanjena odgovorili su da su najskloniji tome da traže drugi stalni posao, čak i u drugom sektoru. Ostali ispitanici planiraju honorarni rad (kako bi zaradili dodatni prihod), ili preseljenje u inostranstvo. Interesantno je da većina ljudi ne razmatra nastavak obrazovanja ili sezonski rad. Prilično visok broj ispitanika nema plan kompenzacije za umanjene prihode koje su iskusili, ili nisu voljni da ga podijele.

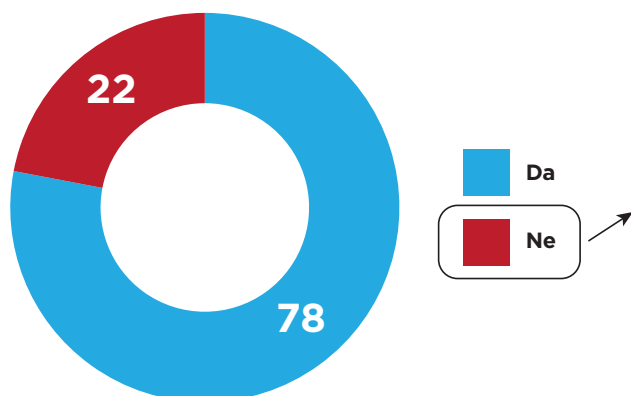

Slika 7: Da li planirate nešto od navedenog kako biste nadomjestili gubitak u prihodima (gubitak posla, umanjene plate)? (N=160)

Procenat ispitanika koji rade i kojima su plaćeni doprinosi za radni staž

Od ukupnog broja zaposlenih ispitanika (formalno ili neformalno) u drugoj rundi prikupljanja podataka 22% je izjavilo da im doprinosi (za penziju, zdravstveno osiguranje, porezi i sl.) nisu bili plaćeni. Među njima su zastupljeniji ispitanici s nižim nivoom obrazovanja – među ispitanicima s osnovnim obrazovanjem ili bez obrazovanja, 45% je onih kojima doprinosi nisu plaćeni, dok je među ispitanicima sa srednjim obrazovanjem 24% takvih slučajeva.

A da li trenutno imate plaćen radni staž (penziono i zdravstveno osiguranje, tj. plaćeni porezi i doprinosi)?

Obrazovanje - Nije plaćen radni staž

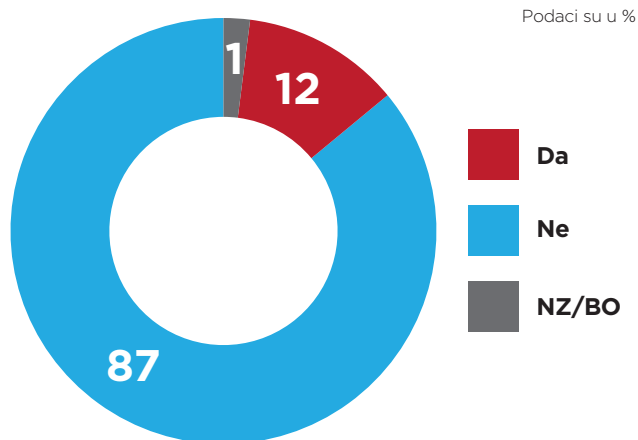

Slika 8: Ako ste formalno ili neformalno zaposleni, da li su Vam plaćeni doprinosi? (N=401)

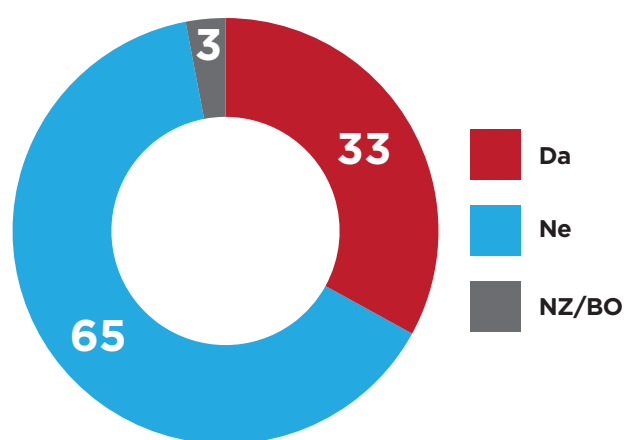
Broj članova domaćinstva koji rade i kojima su plaćeni doprinosi za radni staž

U prosjeku, desetina ispitanika izjavila je da je neki član njihovog domaćinstva ostao bez posla kao posljedica epidemije, dok jedna trećina navodi da je njihov dohodak/plata umanjen/a. Umanjenje dohotka/plate češće je u južnoj regiji nego u ostalim regijama.

A da li je neko iz Vašeg domaćinstva usljed epidemije Covid-a-19 ostao bez posla?

A da li su nekome iz Vašeg domaćinstva usljed epidemije Covid-a-19 smanjeni prihodi / plata?

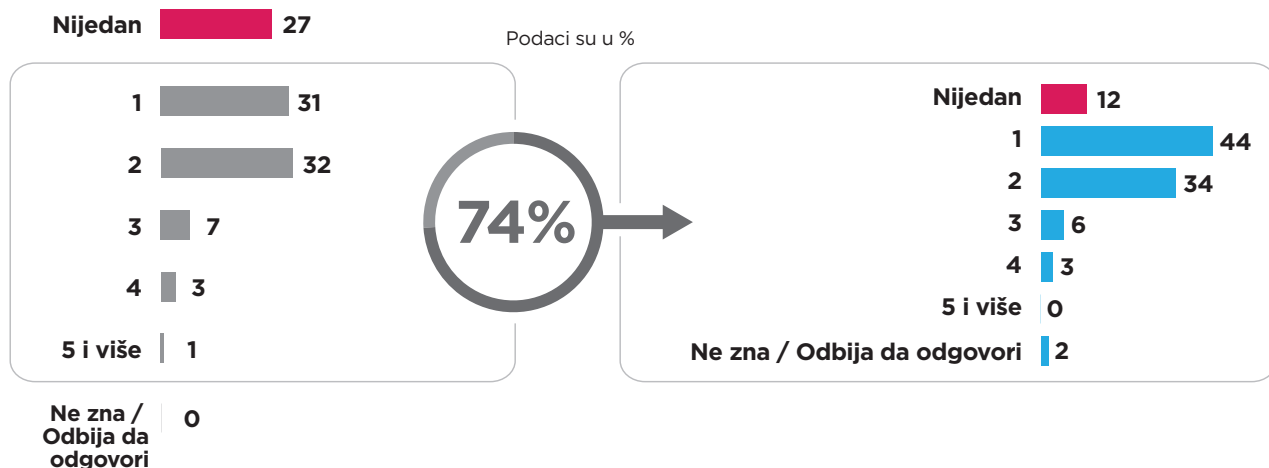

Slika 9: Da li je neko od članova Vaše porodice izgubio posao ili su mu umanjene prihodi/plata usljed epidemije COVID-a-19?

U aprilu je 74% ispitanika navelo da barem jedan član njihovog domaćinstva prima platu ili ostvaruje neki drugi prihod od rada. Od ispitanika koji su naveli da primaju platu, 12% je onih koji su izjavili da nijedan član njihovog domaćinstva nema plaćen radni staž, što izaziva zabrinutost. U 44% slučajeva plaćen radni staž ima samo jedan član domaćinstva.

Broj članova domaćinstva koji trenutno primaju platu ili imaju drugi prihod od rada

Broj članova domaćinstva koji trenutno imaju plaćen radni staž

Slika 10: Koliko članova Vašeg domaćinstva trenutno prima platu ili ima neke druge prihode od rada? Koliko članova Vašeg domaćinstva koji primaju platu ili imaju druge prihode od rada trenutno imaju plaćene doprinose za radni staž (penziono i zdravstveno osiguranje, porezi i doprinosi)? (N=747)

U maju je 82% ispitanika izjavilo da makar jedan član domaćinstva prima platu ili drugi vid prihoda od rada. Procenat onih koji izjavljuju da članovi domaćinstva rade, ali nisu osigurani, tj. ne plaćaju im se doprinosi, ostao je na istom nivou – 12%.

Broj članova domaćinstva koji trenutno primaju platu ili imaju drugi prihod od rada

Broj članova domaćinstva koji trenutno imaju plaćen radni staž

Slika 11: Koliko članova Vašeg domaćinstva trenutno prima platu ili drugi izvor prihoda od zaposlenja? Koliko članova Vašeg domaćinstva koji primaju platu ili drugi izvor prihoda dobijaju doprinose za radni staž (penzijsko i socijalno obrazovanje, porezi i doprinosi)? (N=833)

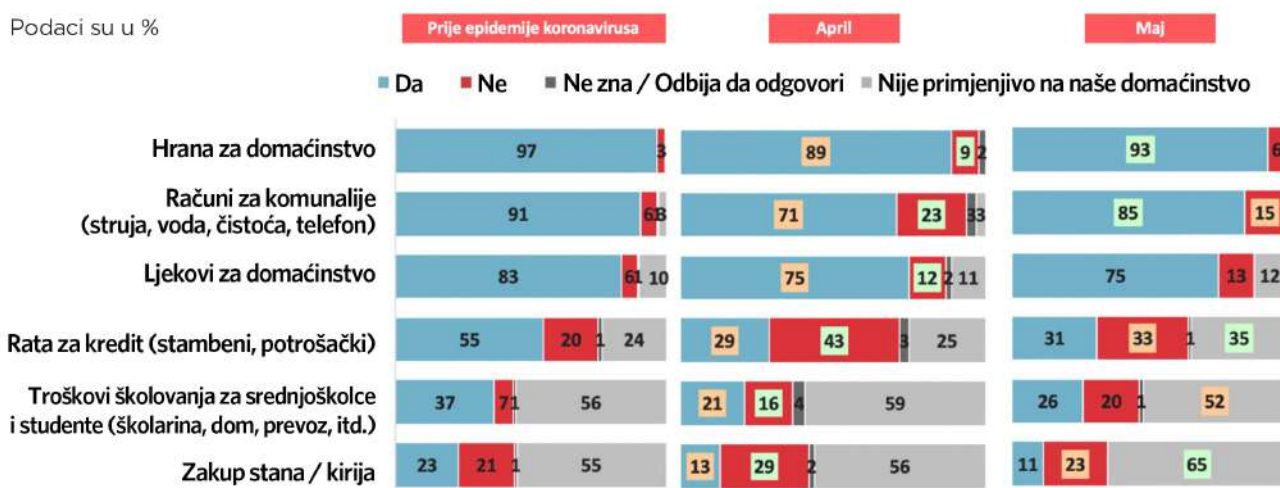
Mogućnost domaćinstva da priušti različita dobra

Sljedeće pitanje ispituje mogućnost prosječnog domaćinstva u Crnoj Gori da priušti određena dobra u raznim fazama od pojave COVID-a-19.

COVID-19 je negativno uticao na mogućnost domaćinstava da pokriju osnovne potrebe poput hrane, lijekova i komunalnih troškova. S ublažavanjem epidemije situacija se unekoliko popravila, ali je ostala gora nego prije njenog nastupanja. U odnosu na stanje prije epidemije, broj ispitanika koji mogu da priušte hranu i lijekove smanjio se za osam procentnih poena. Pad je još veći kada je u pitanju mogućnost plaćanja komunalnih troškova (20 procentnih poena manje), zajmova i kredita (26 procentnih poena manje), troškova obrazovanja za učenike (16 procentnih poena manje), odnosno zakupa (10 procentnih poena manje). Procenat ljudi koji nisu u mogućnosti da pokriju neki od troškova domaćinstva je iznad prosjeka u sjevernoj regiji. Na sjeveru, **13% domaćinstava ne može da pokrije troškove hrane** (u odnosu na ukupan prosjek od 9%), 31% domaćinstava nije u mogućnosti da plaća račune za komunalne usluge (u poređenju sa 23%, koliko iznosi prosjek), 22% ne može da priušti lijekove (u poređenju sa 14%, koliko iznosi prosjek), a 52% ne može da plati troškove školovanja (u poređenju sa 37%, koliko iznosi prosjek).

U maju se situacija malo popravila, što se može dovesti u vezu s nastavkom ekonomske aktivnosti. Porastao je procenat domaćinstava koja mogu priuštiti hranu i komunalne troškove, mada je ipak ostao na nivou nižem nego prije epidemije. Procenat domaćinstava koja nisu mogla pokriti troškove lijekova ostao je isti kao tokom prvog talasa. Procenat domaćinstava koja nisu mogla da plate ratu za kredit ili rentu/kiriju bio je manji nego u aprilu, ali je ostao veći nego prije epidemije.

Procenat populacije koja nije u stanju da pokrije troškove obrazovanja porastao je u aprilu, ostavši i u maju na visokom nivou, čak i nakon završetka školske godine. To se može povezati s povećanim troškovima učenika/studenata zbog polaganja ispita i dospjelim troškovima školarine.

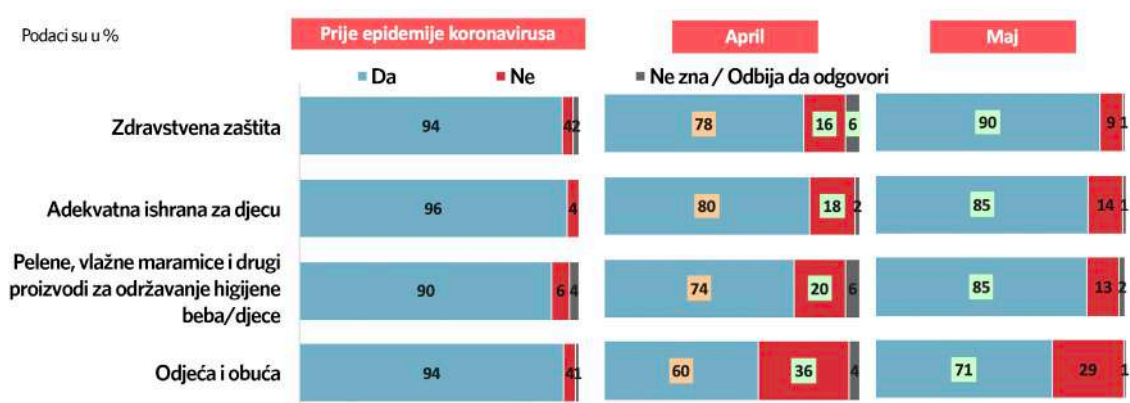

Slika 12: Molimo Vas da nam za svaku od sljedećih stavki kažete da li je Vaše domaćinstvo moglo da je priušti prije pojave koronavirusa, a potom da li može da je priušti sada: rata za kredit (stambeni, potrošački), zakup stana/kirija, troškovi za komunalije (struja, voda, čistoća, telefon), hrana za domaćinstvo, lijekovi za domaćinstvo, troškovi školovanja za srednjoškolce i studente (školarina, dom, prevoz itd.)?

($N_1=1,021$, $N_2=1,004$)

Mogućnost domaćinstva da priušti proizvode za bebe i djecu do šest godina

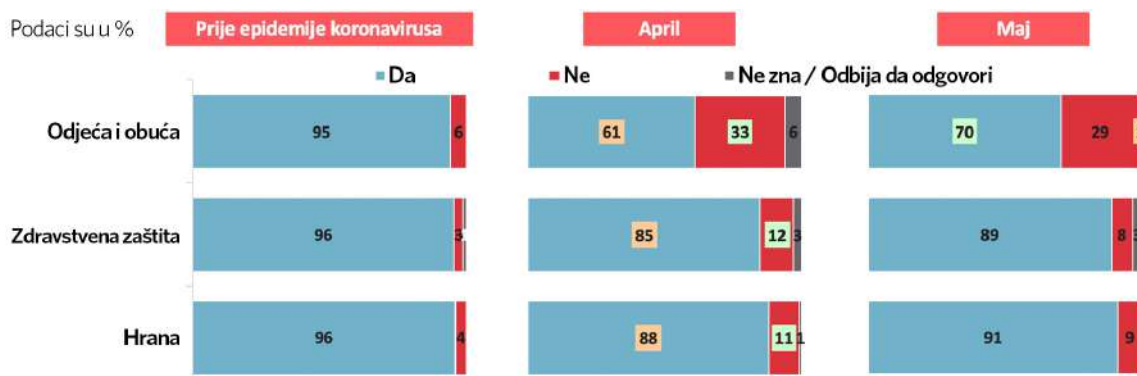
U maju je mogućnost domaćinstava da priušte proizvode za djecu do šest godina bila manja nego prije epidemije, ali su u odnosu na situaciju u aprilu uočene pozitivne promjene. U aprilu je među domaćinstvima s bebama i djecom do šest godina došlo do smanjenja mogućnosti da priušte neophodne proizvode. Najznačajnija razlika u odnosu na vrijeme prije epidemije odnosi se na kupovinu odjeće i obuće. Prije pojave koronavirusa, 94% ovih domaćinstava moglo je da priušti te proizvode, dok ih je u aprilu bilo svega 60%. Takođe je manji broj ispitanika koji sebi mogu da priušte adekvatnu ishranu (16 procentnih poena manje) i zdravstvenu zaštitu (15 procentnih poena manje). Situacija se popravila u maju, kad je 90% ispitanika navelo da mogu da priušte zdravstvenu zaštitu, 85% da mogu priuštiti hranu i pelene, a 71% da mogu priuštiti odjeću – to je više nego u aprilu, a manje nego u periodu prije epidemije.

Slika 13: Da li je Vaše domaćinstvo moglo finansijski da priušti navedene proizvode za bebe i djecu do šest godina starosti prije izbijanja koronavirusa (adekvatna hrana za djecu; odjeća i obuća; pelene, vlažne maramice i drugi proizvodi za održavanje higijene beba/djece; zdravstvena zaštita)? Da li ih je moglo priuštiti u aprilu, nakon izbijanja epidemije? Da li je Vaše domaćinstvo bilo u mogućnosti da priušti date proizvode u maju? ($N_1=204$, $N_2=200$, uključena su samo domaćinstva s bebama i djecom do šest godina)

Mogućnost domaćinstva da priušti proizvode za djecu starosti 6-18 godina

Slični trendovi mogu se primijetiti i kad su u pitanju domaćinstva s djecom starosti 6-18 godina. Te porodice su u aprilu imale najviše poteškoća da obezbijede hranu, odjeću i obuću. Problem je posebno izražen u sjevernoj regiji, gdje je 22% porodica navelo da ne mogu da priušte hranu (u poređenju sa 11%, koliko iznosi prosjek). Kada su u pitanju odjeća i obuća u maju se situacija počela poboljšavati jer je procenat domaćinstava koja su ih mogla priuštiti porastao za 9pp u odnosu na april, ali je taj procenat i dalje manji nego što je bio prije izbijanja COVID-a-19. Situacija u pogledu zdravstvene zaštite i hrane ostala je ista kao i tokom aprila.

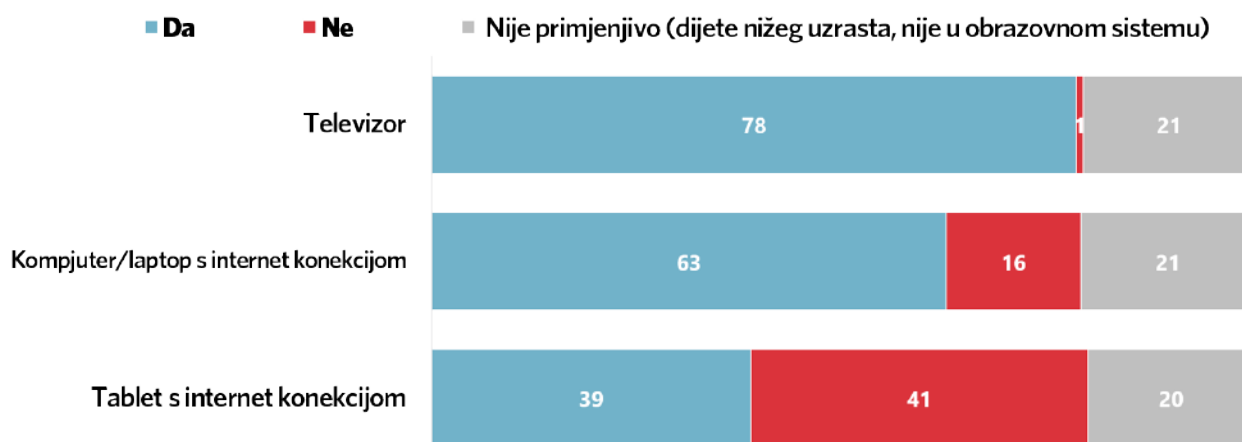

Slika 14: Da li je Vaše domaćinstvo moglo finansijski da priušti navedene proizvode za djecu starosti 6-18 godina prije izbijanja koronavirusa (hrana, odjeća i obuća, zdravstvena zaštita)? Da li je moglo da ih priušti u aprilu, nakon izbijanja epidemije? Da li je Vaše domaćinstvo bilo u mogućnosti da priušti date proizvode u maju? ($N_1=294$, $N_2=321$, uključena su samo domaćinstva s djecom starosti 6-18 godina)

Tehnički uslovi domaćinstva neophodni za učenje na daljinu

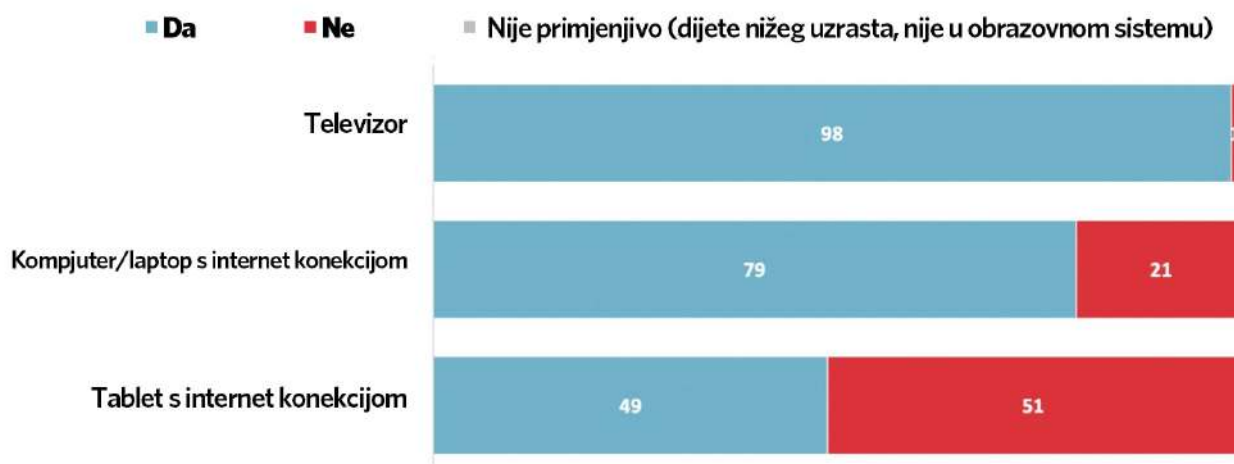
Većina ispitanika koji u domaćinstvu imaju dijete/djecu starosti do 18 godina navodi da posjeduju televizor, približno dvije trećine kaže da u domaćinstvu postoji kompjuter/laptop s internet konekcijom, a 39% ispitanika kaže da imaju tablet s internet konekcijom putem kojeg dijete može da prati obrazovni program na daljinu. Prema nalazima istraživanja, postoji 13,3% domaćinstava u kojima djeca mlađa od 18 godina nemaju pristup ni računaru ni tabletu s internet konekcijom. To ih automatski sprečava da se uključe i učestvuju u učenju na daljinu.

Neposjedovanje računara s internet konekcijom posebno je izražen problem u sjevernoj regiji i u ruralnim područjima. Naime, 23% ispitanika sjeverne regije i 25% ispitanika iz ruralnih područja navode da nemaju računar ili laptop s internet konekcijom koji bi se mogao koristiti za učenje na daljinu (u poređenju sa 16%, koliko iznosi prosjek).

Slika 15: Da li u Vašem domaćinstvu postoje neophodni tehnički uslovi da Vaše dijete može pratiti obrazovni program na daljinu, tj. da li imate sljedeće uređaje: televizor, kompjuter/laptop s internet konekcijom, tablet s internet konekcijom? (N= 424, isključivo članovi domaćinstava s djecom starosti 0-18 godina)

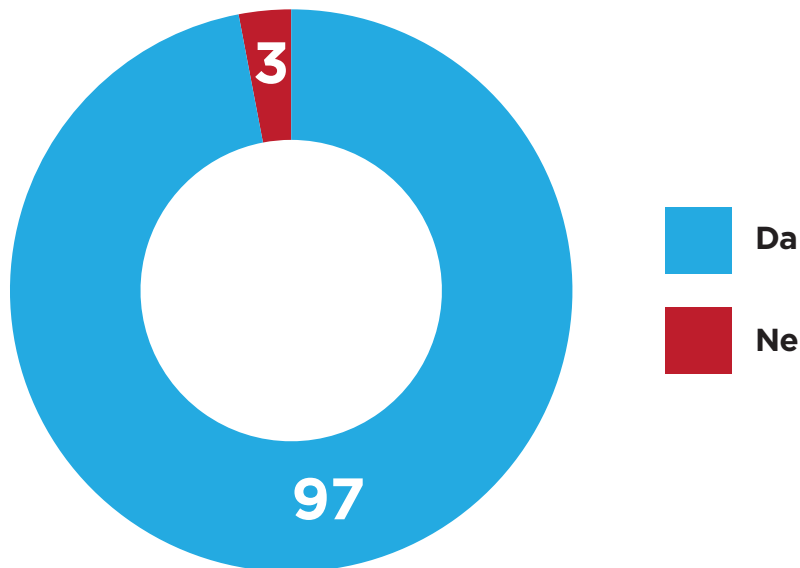
Većina ispitanika koji imaju djecu školskog uzrasta (6-18 godina) posjeduje televizor, 79% ovih ispitanika navodi da imaju računar ili laptop s internet konekcijom, a 49% da imaju tablet s internet konekcijom koji može da se koristi za učenje na daljinu.

Slika 16: Da li u Vašem domaćinstvu postoje neophodni tehnički uslovi da Vaše dijete može pratiti obrazovni program na daljinu, tj. da li imate sljedeće uređaje: televizor, kompjuter/laptop s internet konekcijom, tablet s internet konekcijom? (N=294, isključivo članovi domaćinstava s djecom starosti 6-18 godina)

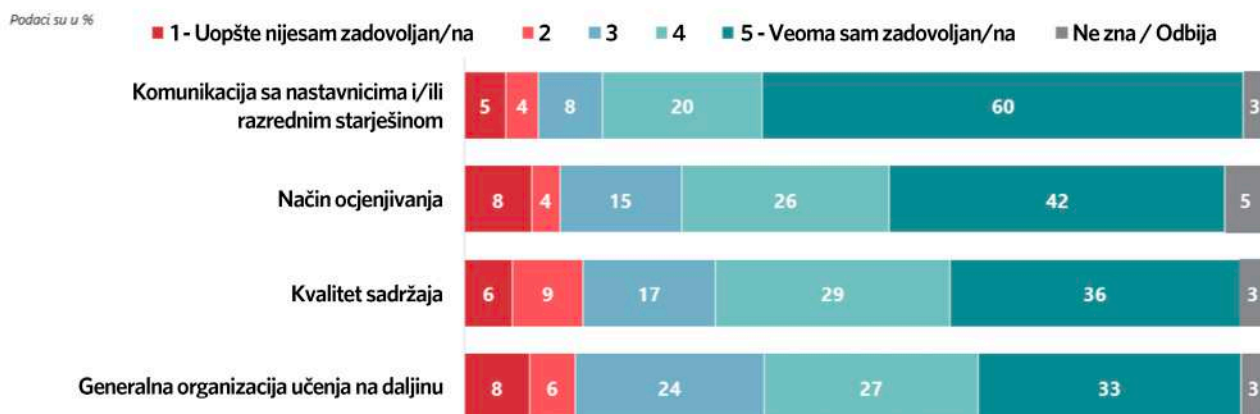
Učenje na daljinu

Prema navodima roditelja, velika većina djece školskog uzrasta učestvovala je u učenju na daljinu. Među njima nisu registrovane značajne sociodemografske razlike. Postoje i djeca koja nisu učestvovala u učenju na daljinu, ali je riječ o malom procentu.

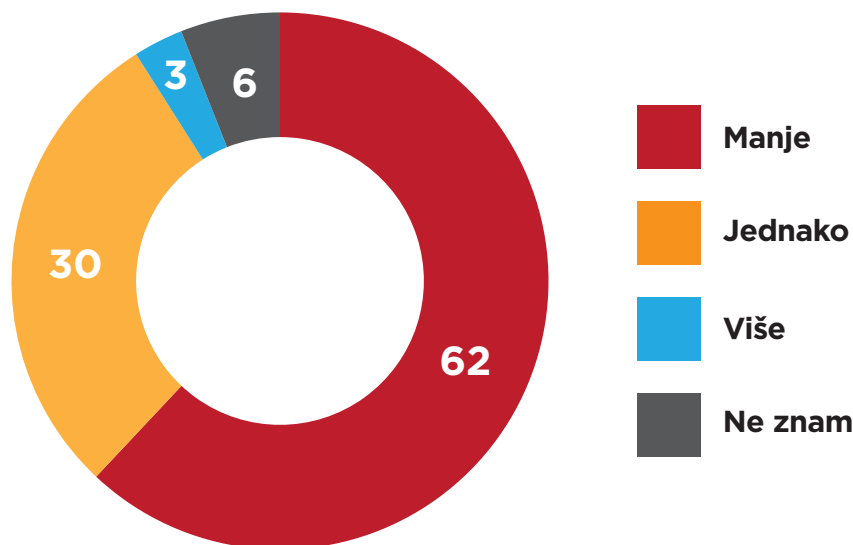
Slika 17: Da li je Vaše dijete učestvovalo u učenju na daljinu (putem televizijskih kanala, Jutjub kanala, e-platформи...)? (N=321)

Većina roditelja djece koja su učestvovala u učenju na daljinu (tri petine ispitanika) navela je komunikaciju s nastavnicima (učiteljima/profesorima) kao najpozitivniji element procesa. Svi ostali aspekti su takođe ocijenjeni pozitivno, pri čemu je vidljivo da su žene češće nego muškarci davale pozitivnu ocjenu.

Slika 18: U kojoj mjeri ste zadovoljni navedenim aspektima učenja na daljinu? Molim Vas da ocijenite na skali od 1 do 5, gdje 1 znači da uopšte niste zadovoljni, a 5 da ste veoma zadovoljni. Baza: ispitanici čije je dijete učestvovalo u učenju na daljinu (31% ukupne ciljane populacije)

Uprkos tome što su neki aspekti ocijenjeni mahom pozitivno, otprilike dvije trećine ispitanika čija su djeca učestvovala u učenju na daljinu misli da su djeca naučila manje nego što bi naučila u uslovima tradicionalnog školovanja. Skoro jedna trećina misli da je količina stečenog znanja ista, dok 3% ispitanika smatra da su djeca naučila više kroz učenje na daljinu.

Slika 19: Po Vašoj procjeni, da li je učenjem na daljinu Vaše dijete steklo manje, više ili jednako znanja i vještina u odnosu na znanja i vještine koje bi steklo učenjem na tradicionalan način, u uslovima redovnog pohađanja škole? Baza: ispitanici čije je dijete učestvovalo u učenju na daljinu (N=311)

Vajber i druge aplikacije za komunikaciju izdvojeni su kao najefikasnije platforme za učenje na daljinu (prema mišljenju jedne trećine ispitanika čija su djeca koristila ove platforme), dok je televizija na drugom mjestu.

PRVI ODGOVOR

Viber i druge aplikacije za razmjenu poruka	30%
Televizija	25%
Onlajn platforme	20%
Uči doma Youtube	14%
Učenje sa roditeljima	1%
Drugo	0%
Nijedan	2%
Ne znam	8%

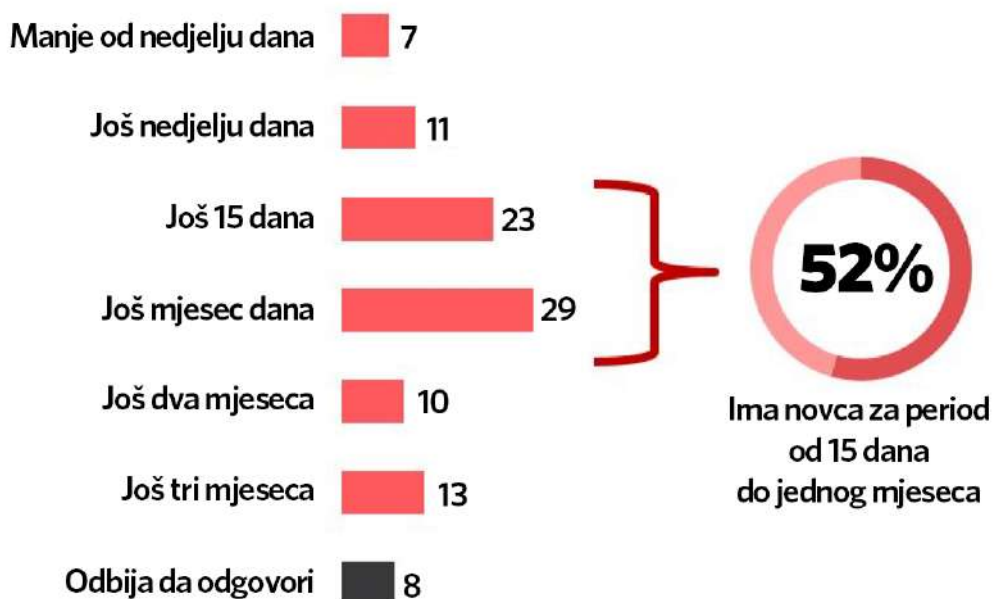
SVI ODGOVORI

Viber i druge aplikacije za razmjenu poruka	50%
Televizija	34%
Onlajn platforme	30%
Uči doma Youtube	21%
Učenje sa roditeljima	1%
Drugo	1%
Nijedan	2%
Ne znam	8%

Slika 20: Prema Vašem mišljenju, koji je oblik učenja na daljinu bio najefikasniji za djecu u smislu sticanja znanja i vještina? A koji bi bio na drugom mjestu? Baza: ispitanici čije je dijete učestvovalo u učenju na daljinu (N=311)

Finansijska održivost domaćinstva

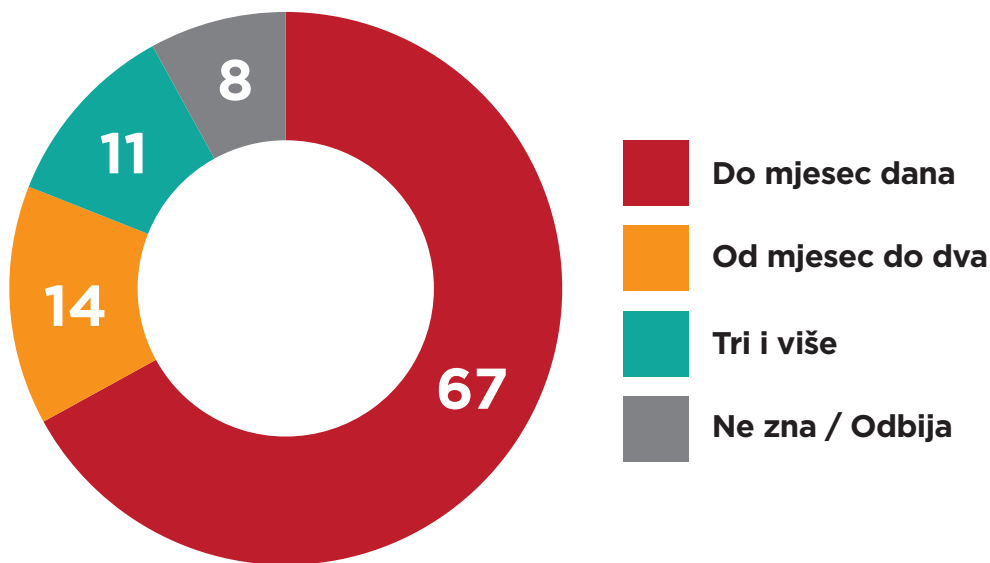
U prvoj rundi istraživanja, približno polovina ispitanika izrazila je uvjerenje da su, pod trenutnim okolnostima, sredstva kojima raspolažu dovoljna da zadovolje osnovne potrebe njihovog domaćinstva u periodu od dvije nedjelje do mjesec dana. Činjenica da je polovina ispitanika izjavila da ne može da zadovolji osnovne potrebe domaćinstva duže od 30 dana iziskuje hitnu pažnju i akciju.

Slika 21: S obzirom na novac (prihodi, ušteđevina, pozajmice itd.) i zalihe (hrana, roba) kojima raspoložete, na koji period možete da zadovoljite osnovne potrebe članova domaćinstva pod trenutnim okolnostima (mjerama usljed novog koronavirusa)? (N=1021)

U drugoj rundi istraživanja, dvije trećine ispitanika izjavilo je da vjeruju da su sredstva kojima raspoložu dovoljna da zadovolje osnovne potrebe njihovog domaćinstva u periodu od mjesec dana. Dakle, u kratkom periodu nakon uvođenja mjera zatvaranja značajno je povećan procenat ljudi koji su u riziku da ne budu u stanju da pokriju svoje osnovne potrebe.

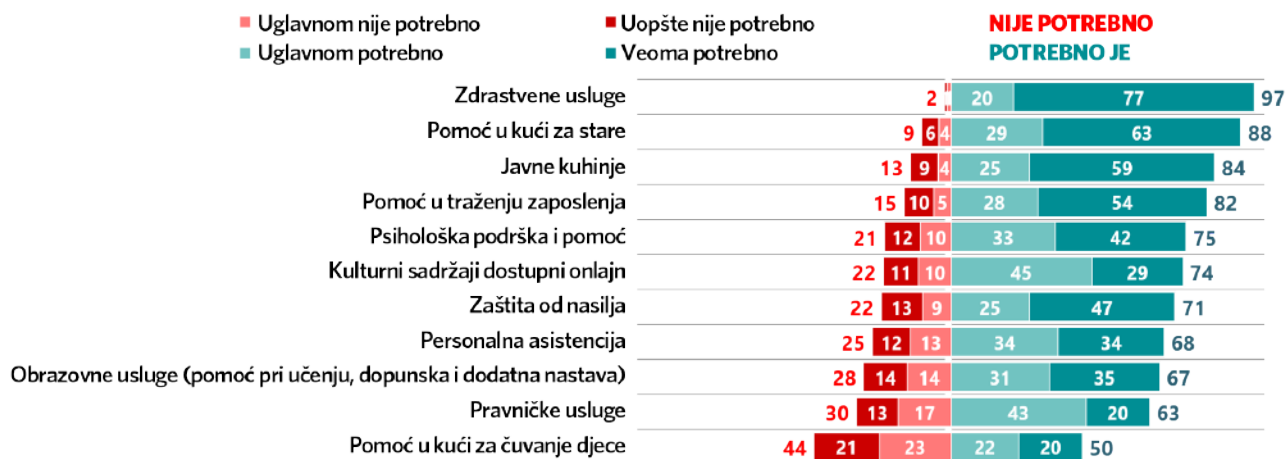
Osobe s univerzitetskim obrazovanjem sklonije su nego ostali ispitanici da izjave da njihova domaćinstva mogu izdržati troškove jedan do dva mjeseca.

Slika 22: Imajući u vidu trenutna primanja svih članova Vašeg domaćinstva, ušteđevine i zalihe (hrana, roba), na koji period možete da zadovoljite osnovne potrebe članova domaćinstva? (N=1004)

Potrebe za javnim uslugama i servisima

U prvoj rundi istraživanja, većina ispitanika je vjerovala da u Crnoj Gori postoji povećana potreba za zdravstvenim uslugama i za uslugama pomoći starijim osobama. Ispitanici su najčešće pominjali narodne kuhinje i pomoć u traženju posla. Najmanje izražena potreba bila je za uslugama pomoći u domaćinstvu, pomoći u kući oko djece i pravne pomoći.

Slika 23: Po Vašem mišljenju, koje su javne usluge i servisi u ovom trenutku potrebni/važni ljudima u Crnoj Gori i u kojoj mjeri? (N=1021)

U junu je pitanje izmijenjeno tako da reflektuje individualne potrebe ispitanika. Najveći broj ispitanika (dvije trećine anketiranih) kaže da su im najpotrebnije zdravstvene usluge. S izuzetkom potrebe za kulturnim sadržajima dostupnim onlajn i pomoći u traženju zaposlenja, najviše ispitanika je izjavilo da nemaju potrebu za javnim uslugama/servisima. Javne kuhinje i zaštita od nasilja usluge su za koje ispitanici smatraju da im najmanje trebaju.

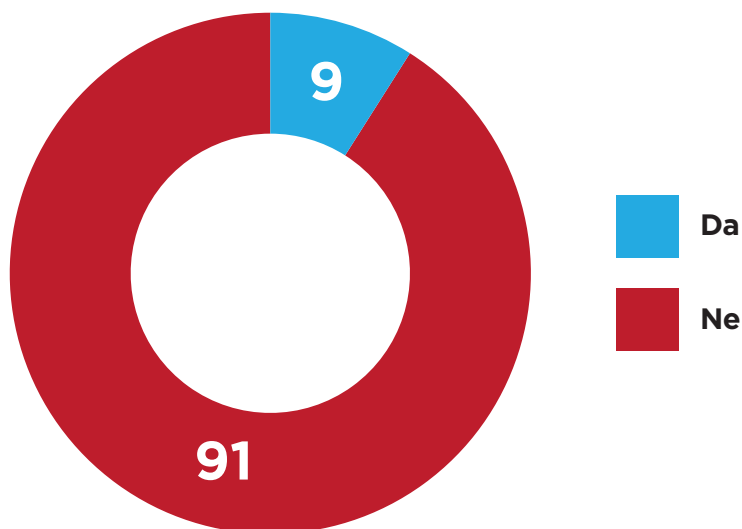
Po tom pitanju su registrovane demografske razlike, što znači da različite socio-ekonomske grupe rangiraju potrebe na različit način. Na primjer, žene i ispitanici stariji od 60 godina imaju veću potrebu za zdravstvenim uslugama, a potrebu sa kulturnim sadržajima dostupnim onlajn najčešće iskazuju ispitanici s višim nivoom obrazovanja.

Slika 24: Koje su javne usluge i servisi Vama lično najpotrebniji? Baza: ukupna ciljna populacija (N=1004)

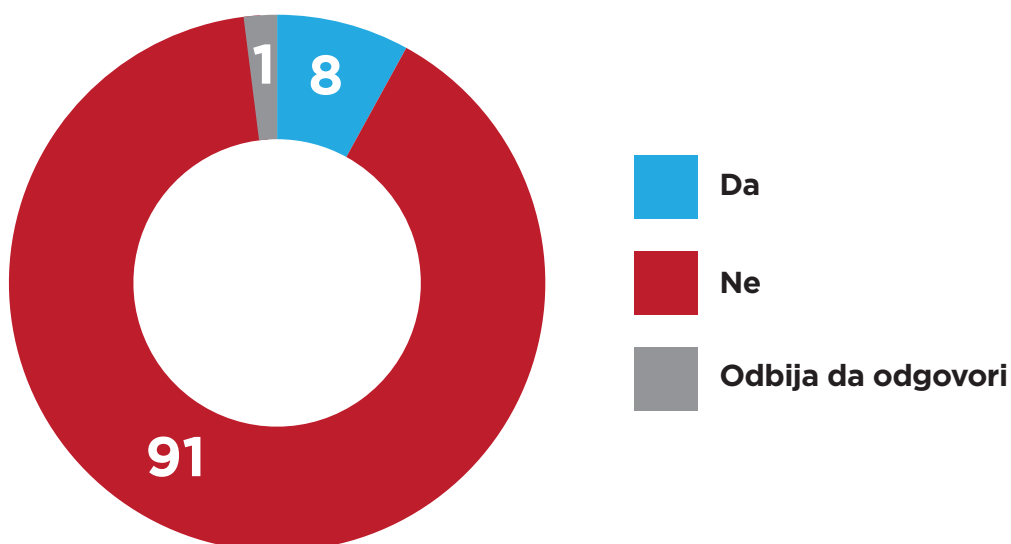
Obraćanje za pomoć pružiocima usluga

Manje od 10% ispitanika u prvoj etapi istraživanja je izjavilo da su tokom epidemije koronavirusa zatražili pomoć od različitih pružalaca usluga. Među onima koji su to učinili, najviše je ispitanika koji su se obratili Crvenom krstu i zdravstvenim ustanovama.

Slika 25: Da li ste se od proglašenja epidemije obratili za pomoć nekom od pružalaca usluga? (N= 1021)

U maju je približno desetina ispitanika navela da su se obratili za pomoć pružiocima usluga. Među njima je najviše onih koji su se obratili Crvenom krstu (više od trećine), dok je približno jedna petina ispitanika zatražila usluge neke od zdravstvenih ustanova. Kategoriju ispitanika koji su nešto skloniji da zatraže pomoć pružaoca usluga čine roditelji djece mlađe od šest godina i građani starosne dobi između 33 i 44 godine.

Slika 26: Da li ste se od početka epidemije obratili za pomoć nekom od pružalaca usluga? (rezultati pitanja postavljenog u maju-junu)
Baza: ukupna ciljna populacija (N=1004)

Slika 27: Ukoliko ste se obratili nekome za pomoć, kome ste se obratili? Baza: ispitanici koji su se u toku maja obratili za pomoć nekom od pružalaca usluga (8% ciljane populacije)

Administrativni podaci iz Informacionog sistema socijalnog staranja

Jedan od indikatora teške aktuelne situacije izazvane epidemijom koronavirusa jeste i broj zahtjeva za jednokratnu novčanu pomoć¹¹ koji su podnijeti centrima za socijalni rad. Taj socijalni transfer podesan je za ovu procjenu iz dva razloga:

- Radi se o ad hoc novčanom tranferu koji mogu da potražuju ne samo oni koji su već korisnici materijalnih davanja iz oblasti socijalne zaštite, već i ostali građani.
- Od 13. marta ove godine, kada je Odlukom Ministarstva zdravlja obustavljen rad komisija za utvrđivanje invaliditeta, građani nisu u mogućnosti da podnose zahtjeve vezane za invaliditet, radnu nesposobnost, starost i materijalno obezbijedenje. Te okolnosti mogle bi dovesti do povećanja broja zahtjeva za jednokratnu pomoć.¹²

Analiza pokriva zahtjeve za jednokratnom pomoći koje su primili centri za socijalni rad (CSR), a koji su procesuirani kroz Informacioni sistem socijalnog staranja (Socijalni karton).

Indikativno je da je kriza više pogodila one koji nisu pokriveni šemama socijalne zaštite nego one koji su korisnici socijalne pomoći. Podaci prikazuju da ogromna većina aplikantata (72,6% u martu, 76,5% u aprilu, odnosno 69,8% u maju i 67,5% u junu 2020.) nije pripadalo korisnicima socijalne pomoći u trenutku apliciranja.

Tabela 1: Broj jednokartnih zahtjeva za novčanu pomoć

	2019.						2020.					
	Januar	Februar	Mart	April	Maj	Jun	Januar	Februar	Mart	April	Maj	Jun
Ukupan broj zahtjeva	427	672	681	485	530	513	589	457	723	1199	645	1111
Centralna regija	218	370	354	259	235	304	283	170	408	699	365	405
Sjeverna regija	168	218	277	185	243	159	203	245	239	366	211	388
Južna regija	41	84	50	41	52	50	103	42	76	134	69	318

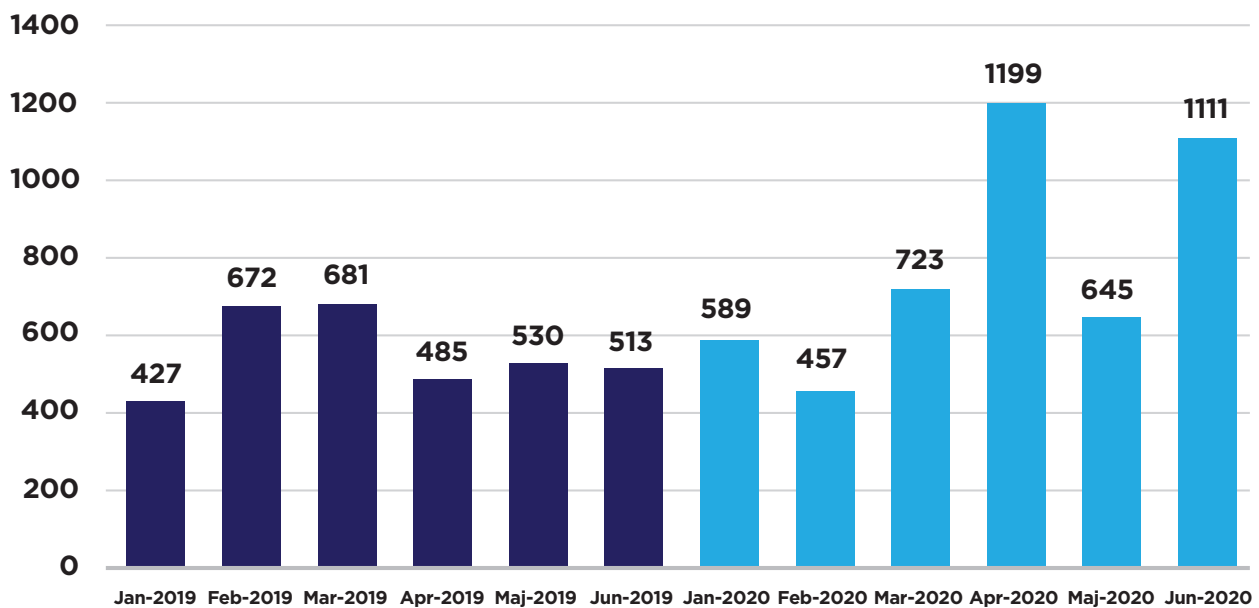
¹¹ Analiza zahtjeva za jednokratnu pomoć uzima u obzir isključivo zahtjeve podnijete centrima za socijalni rad. Zahtjevi podnijeti lokalnim samoupravama, Crvenom krstu i Ministarstvu rada i socijalnog staranja (direktni zahtjevi) nisu uzeti u obzir.

¹² Važno je naglasiti da su transferi iz oblasti socijalne zaštite nastavljeni za već postojeće korisnike. Pomenuta odluka odnosi se samo na (potencijalne) nove slučajeve.

Tabela 2: Procentualna distribucija zahjeva po kategoriji/regiji

	mart 2020.	april 2020.	maj 2020.	jun 2020.
Centralna regija	56,4	58,3	56,6	36,5
Sjeverna regija	33,1	30,5	32,7	34,9
Južna regija	10,5	11,2	10,7	28,6
Do 25 godina	7,2	4,7	4,2	7,0
26-40 godina	23,7	30,6	23,3	25,4
41-67 godina	60,2	56,4	61,1	56,6
67+ godina	9,0	8,3	11,5	11,0
Aplikant je korisnik socijalne pomoći	27,4	23,5	30,2	32,5
Aplikant nije korisnik socijalne pomoći	72,6	76,5	69,8	67,5

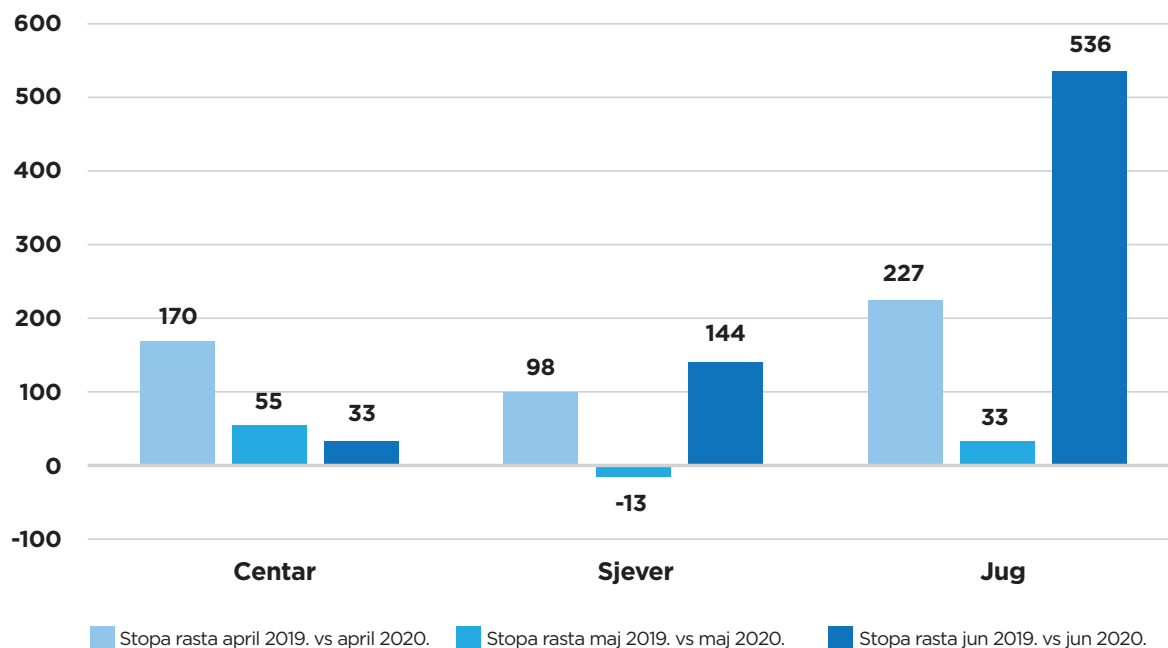
Ako uporedimo april 2019. i april 2020. godine, uticaj krize je naročito vidljiv kroz ukupan broj zahtjeva. Ukupan broj zahtjeva se u aprilu 2020. (1,199) utrostručio u odnosu na april 2019. godine (485). Ovo predstavlja uvećanje od 147.22 procentih poena broja slučajeva u toku jedne godine. U maju 2020. ovaj broj se ipak skoro prepolovio u odnosu na broj zahtjeva u aprilu 2020, što ukazuje na trend sporog vraćanja na prosjeke iz 2019. godine.

Slika 28: Broj zahtjeva za jednokratnu finansijsku pomoć

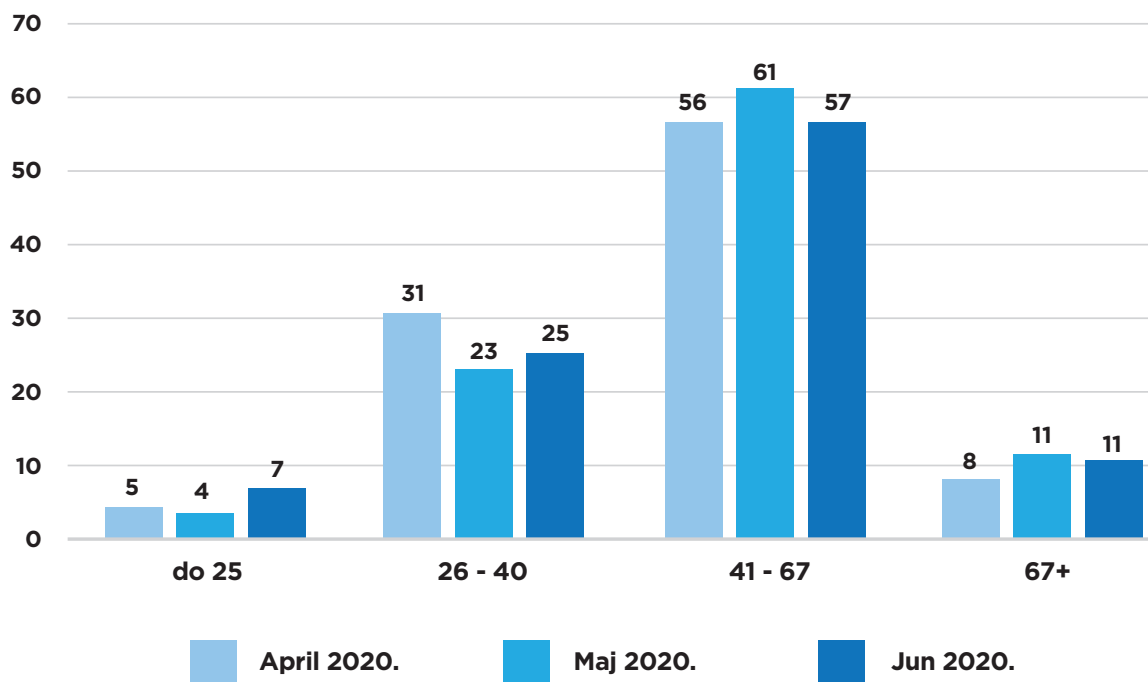
Treba napomenuti da se broj zahtjeva povećava obrnuto proporcionalno regionalnoj razvijenosti. U aprilu 2020, najveći porast broja zahtjeva zabilježen je u južnoj regiji, zatim u centralnoj regiji, dok je najmanji porast broja zahtjeva zabilježen u najmanje razvijenoj, sjevernoj regiji. U maju 2020, broj zahtjeva znatno se smanjio u sve tri regije u odnosu na april 2020, mada je u centralnoj i južnoj regiji taj broj i dalje veći nego u maju 2019. Tokom juna 2020, usljed ponovne pojave epidemije, dolazi do značajnog porasta broja zahtjeva i to najviše u južnoj regiji.

Podaci upućuju na zaključak da je ekonomska kriza najviše pogodila razvijenije dijelove zemlje.

Slika 29: Stopa porasta broja zahtjeva za jednokratnu novčanu pomoć, po regijama

Analiza starosne strukture podnosilaca zahtjeva pokazuje da je **kriza najviše pogodila radno sposobnu populaciju starosti 41-67 godina - 60,17% podnosilaca zahtjeva u martu 2020. i 56,38% u aprilu 2020. godine pripada upravo toj starosnoj grupi**. Zanimljivo je da tu populaciju po broju predatih zahtjeva prati starosna grupa 26-40 godina, koja takođe pripada radno sposobnom stanovništvu. Udio ove starosne grupe u aprilu se povećao za 7%, što može ukazivati na umanjene prihoda ili gubitak posla. Nakon što je u maju došlo do ublažavanja restriktivnih mjera, udio zahtjeva ove starosne grupe aplikantata vratio se na vrijednosti od prije COVID-a-19.

Slika 30: Procenat zahtjeva za jednokratnu pomoć, prema starosti aplikantata, april-jun 2020.

Uticaj COVID-a-19 na najranjivije grupe

Naredni dio ovog izvještaja bavi se ranjivim grupama, u skladu s mandatom i opsegom rada agencija Ujedinjenih nacija, koje su doprinijele izradi ovog dokumenta (IOM, UNDP, UNHCR, UNICEF). U svrhu boljeg razumijevanja efekata epidemije COVID-a-19 na ranjive grupe, agencije UN obratile su se tim zajednicama, direktno ili putem posrednika, kako bi iz prve ruke čule svjedočanstva o njihovim iskustvima.

Analiza stanja svake pojedinačne grupe ima sljedeću strukturu: a) kratka procjena veličine grupe, b) opšta procjena stepena ranjivosti, nezavisno od epidemije, c) efekti epidemije na konkretnu grupu u periodu vrhunca i u periodu smirivanja situacije. Na kraju su dati sažeci nalaza analize i preporuke koje se odnose na sve grupe zajedno i svaku grupu pojedinačno.

Djeca

U Crnoj Gori živi 145.126 djece mlađe od 18 godina. Oni čine 23,4% ukupnog stanovništva (51,9% dječaka i 48,1% djevojčica). Stanje dječjih prava i blagostanja u 2019. godini, prije izbijanja novog koronavirusa, bilo je predmet *Istraživanja višestrukih pokazatelja* (engl. MICS)¹³, *Ankete o dohotku i životnim uslovima* (engl. SILC)¹⁴ i drugih inicijativa čiji je cilj bio prikupljanje podataka. Ključni pokazatelji prikazani su nastavku ovog teksta, a odnose se na dostupne podatke o opštoj i romskoj populaciji.

Procjena ranjivosti ove populacije prije epidemije COVID-a-19

Ishrana: Među djecom opšte populacije mlađom od pet godina, 7% je djece koja zaostaju u rastu, dok među djecom istog uzrasta koja žive u romskim naseljima taj procenat iznosi 21%. Procenat djece mlađe od pet godina koja imaju nisku tjelesnu težinu iznosi 4% u opštoj, a 8% u romskoj populaciji.

Obrazovanje: Kad je riječ o opštoj populaciji, 53% djece starosti 3–5 godina pohađa program obrazovanja u ranom djetinjstvu, dok je taj procenat daleko niži u romskim naseljima (16%). Među opštom populacijom, stopa završavanja osnovne škole iznosi 96%, a stopa završavanja srednje škole 86%. U romskim naseljima, stopa završavanja osnovne škole iznosi 56%, a stopa završavanja srednje škole svega 3%. Ukupno 58% djece iz opšte populacije koja su mlađa od pet godina i samo 6% romske djece istog uzrasta kod kuće ima najmanje tri dječje knjige.

13 Uprava za statistiku Crne Gore (MONSTAT) i UNICEF, *Istraživanje višestrukih pokazatelja u Crnoj Gori i Istraživanje višestrukih pokazatelja u romskim naseljima u Crnoj Gori za 2018. godinu: Izvještaj o nalazima istraživanja*, Podgorica, 2019. Kratki statistički pregledi dostupni su na: <https://www.unicef.org/montenegro/en/statistic-snapshot-mics-2018>.

14 MONSTAT, *Anketa o dohotku i životnim uslovima*, Podgorica, 2018.

Dječji brak: Među romskim ženama starosti 20–24 godine visok je udio onih koje su se udale prije 15. godine života (22%), a u istoj starosnoj grupi još je mnogo veći udio onih koje su se udale prije 18. godine života (60%). Kad su muškarci u pitanju, učestalost ove pojave je manja: samo 6% muškaraca stupilo je u brak prije 15, a 20% prije 18. godine života.

Funkcionisanje djece: Prema podacima dobijenim na osnovu percepcije i mišljenja majki/staratelja, tokom 2019. godine, 6% djece starosti 5–17 godina (iz opšte populacije) i 25% djece iz romskih naselja doživjelo je promjenu raspoloženja koju su roditelji opisali kao anksioznost. Kad je riječ o slučajevima depresije, procenti su bili niži: 3% za opštu populaciju i 8% za romska naselja.

Siromaštvo i materijalna isključenost djece: Tokom 2018. godine, 32% djece bilo je u riziku od siromaštva. Relativne stope siromaštva značajno su varirale u zavisnosti od strukture domaćinstava. Stopa rizika od siromaštva iznosila je 15% za domaćinstva bez izdržavane djece, dok su domaćinstva s izdržavanom djecom bila znatno izloženija riziku od siromaštva (28%). Postoji snažna korelacija između stope siromaštva i (a) statusa radne aktivnosti (nezaposleni/neaktivni prolaze mnogo gore) i (b) nivoa obrazovanja (niži nivo obrazovanja dovodi do veće stope siromaštva). Konačno, 37% djece iz opšte populacije materijalno je deprivirano u pogledu tri dimenzije ili više njih, a taj procenat iznosi cijelih 91% među djecom u romskim naseljima.¹⁵

Pretpostavljeni uticaji COVID-a-19 i relevantna zapažanja

Generalni sekretar Ujedinjenih nacija objavio je 15. aprila 2020. godine Izvještaj o COVID-u-19 i uticaju epidemije na djecu. U Izvještaju se navodi: „(...) sva djeca, iz svih starosnih grupa i svih zemalja, osjećaju posljedice, posebno socio-ekonomskih uticaja, a u nekim slučajevima i mjera ublažavanja, koje, iako bez namjere, mogu nanijeti više štete nego koristi.“ Može se pretpostaviti da će ova epidemija uticati na djecu u smislu: **a) povećanog rizika od siromaštva, b) remećenja procesa učenja, c) prijetnji po njihovo preživljavanje i zdravlje i d) povećanja rizika po bezbjednost djece.**

U Crnoj Gori su mjere za suzbijanje širenja novog koronavirusa na više načina uticale na porodice s izdržavanom djecom i na djecu bez roditeljskog staranja. Radi procjene neposrednog uticaja krize izazvane epidemijom, UNICEF i partnerske organizacije sagledale su situaciju u kojoj se nalazi šest posebno ranjivih grupa: a) domaćinstva sa samohranim roditeljem, b) romske porodice, c) roditelji djece sa smetnjama u razvoju, d) porodice koje su korisnici materijalnog obezbjeđenja, e) hranitelji i f) roditelji koji imaju istoriju upotrebe psihoaktivnih supstanci.¹⁶ Uporedo s tim, UNHCR je kontaktirao s djecom izbjeglicama i tražiocima azila u zemlji kako bi procijenio njihove prioritetne potrebe.¹⁷

Kao odgovor na mjere socijalnog distanciranja i zatvaranja obrazovnih ustanova, Ministarstvo prosvjete pokrenulo je program učenja na daljinu #UčiDoma. Ovaj program obuhvata emitovanje nastave u okviru televizijskog programa javnog servisa i različite digitalne platforme za onlajn učenje i komunikaciju s djecom i roditeljima. Univerziteti koriste sopstvene platforme za učenje (bilo da su u pitanju rješenja otvorenog koda poput platforme Mudl (Moodle), bilo da je riječ o vlasničkim platformama), koje podržavaju programi kao što su Zum i Majkrosoft tims. UNICEF je podržao Ministarstvo prosvjete kroz obuku nastavnika za primjenu tehnoloških rješenja u novoj situaciji. U saradnji s osnovnim i srednjim školama i uz podršku Crvenog krsta, štampani materijali za učenje

15 MONSTAT i UNICEF, *Ibid*, <https://www.unicef.org/montenegro/en/statistic-snapshot-mics-2018>.

16 Situacija i neposredne potrebe ovih šest grupa procjenjivane su u odnosu na četiri ključne dimenzije: promjena u prihodima, najhitnije potrebe, javne usluge od ključnog značaja i strahovi.

17 Metoda prikupljanja podataka koja se koristi za djecu izbjeglice i tražioce azila razlikuje se od metode korišćene za ostale grupe djece čija se situacija procjenjivala u ovom poglavlju.

distribuirani su marginalizovanim grupama, poput romske djece, kako bi se podrška pružila i onima koji nemaju pristup televiziji i/ili internetu.

Kvalitativna istraživanja su pokazala da se tokom perioda potpune izolacije najveći broj roditelja suočavao sa **značajnim gubitkom prihoda**, dok je jedan broj porodica pretrpio **potpuni gubitak prihoda**. Nakon postepenog ublažavanja mjera i pokretanja ekonomske aktivnosti, došlo je do blagog smanjenja broja porodica koje se suočavaju s potpunim gubitkom prihoda. Većina porodica se i dalje suočava sa značajnim i djelimičnim gubitkom prihoda, kao i s neizvjesnošću u pogledu finansijske situacije („*umanjeni su nam prihodi, stvorili smo dugove, potrebno nam je baš dosta vremena da se povratimo*“). Porodice koje su primaoci socijalne materijalne pomoći prijavljuju gubitak prihoda, što može ukazivati na to da su ostvarivale prihode i iz drugih izvora, npr. preko dnevnica ili neformalnih poslova. **Čini se da su domaćinstva s jednim roditeljem i romske porodice među najugroženijima kad je riječ o gubitku prihoda.** Kriza pogađa i **djecu čiji roditelji imaju istoriju upotrebe psihoaktivnih supstanci** – značajna većina njih prijavila je potpuni gubitak prihoda. Neki roditelji djece sa smetnjama u razvoju navode da do sada nisu doživjeli gubitak prihoda, ali i da nisu sigurni koliko će dugo to biti slučaj.

Pored negativnog uticaja na materijalni status, pojava COVID-a-19 je u nekim situacijama doprinijela većem druženju, boljem upoznavanju i zbližavanju članova porodice („*otac se više interesovao za djecu*“, riječi su jedne samohrane majke, „*zbližili smo se s djecom i sada imamo bolji uvid u sve njihove potrebe*“). Nažalost, epidemija je imala i negativnih uticaja na djecu razdvojenih roditelja (vidjeti dio o žrtvama rodno zasnovanog nasilja).

Tokom prve etape istraživanja, u svim tipovima domaćinstava primarne potrebe odnosile su se na **hranu i higijenske proizvode**. Treća najurgentnija potreba varirala je u zavisnosti od vrste domaćinstva – odjeća (romske porodice), medicinske usluge (porodice s djecom sa smetnjama u razvoju), pristup internetu i uređajima za pristup učenju na daljinu (porodice s djecom sa smetnjama u razvoju, porodice sa samohranim roditeljem i djeca roditelja koji su korisnici psihoaktivnih supstanci, djeca u hraniteljskim porodicama). U periodu nakon ublažavanja mjera hrana i higijenska sredstva ostaju primarne potrebe porodica, uz povećanu potrebu za druženjem, sportskim i rekreativnim aktivnostima (porodice s djecom sa smetnjama u razvoju, porodice sa samohranim roditeljem i djeca u hraniteljskim porodicama). Po završetku školske godine došlo je do smanjene potrebe za opremom za učenje na daljinu.

Roditelji/staratelji navode da su djeci potrebni:

- hrana i pristup internetu za učenje na daljinu (porodice koje primaju materijalno obezbjeđenje);
- hrana, higijenski proizvodi i pomoć u učenju, dok je, nakon ublažavanja mjera, dominantna potreba za hranom i redovnim obrocima (romske porodice);
- mogućnost izlaska na svjež vazduh, fizikalna terapija i šetnja, druženje s vršnjacima (djeca sa smetnjama u razvoju);
- hrana, sport i druženje s vršnjacima (djeca u hraniteljskim porodicama); sport i druženje su ostale dominantne potrebe i nakon prve runde procjene;
- hrana, pristup internetu i uređaji za učenje na daljinu (domaćinstva s jednim roditeljem i domaćinstva u kojima roditelj(i) ima(ju) istoriju upotrebe psihoaktivnih supstanci). Nakon završetka prvog talasa epidemije, djeca imaju potrebu za većim druženjem sa članovima porodice i vršnjacima (domaćinstva u kojima roditelj(i) ima(ju) istoriju upotrebe psihoaktivnih supstanci), kao i za drugim roditeljem (djeca koja žive s jednim roditeljem).

„Osjećam njihovo nezadovoljstvo, jer ne mogu pratiti onlajn nastavu pošto nemaju laptop. Ranije, kad nam je bio potreban računar, znali bismo otići kod prijatelja, ali sada je to nemoguće.“

Samohrana majka, 34 godine, Kotor

Kad je riječ o javnim uslugama, u periodu izolacije djeci je uglavnom **potrebna podrška/pomoć u učenju na daljinu**. To važi za korisnike materijalnog obezbjeđenja, romske porodice, djecu izbjeglice, djecu u hraniteljstvu i djecu čiji roditelji imaju istoriju upotrebe psihoaktivnih supstanci. Prema riječima roditelja, romska djeca suočavaju se s brojnim poteškoćama prilikom učenja na daljinu i potrebna im je pomoć oko domaćih zadataka. Oni se takođe plaše diskriminacije kad dođe vrijeme za povratak u školu. Skoro polovina djece izbjeglica i azilanata navodi potrebu za podrškom u pogledu pristupa onlajn obrazovanju. Nakon popuštanja mjera, podrška/pomoć u učenju na daljinu i dalje je dominantna potreba djece iz porodica koje primaju materijalno obezbjeđenje, domaćinstava s jednim roditeljem, djece u hraniteljstvu, dok je potreba za psihološkom podrškom i socijalizacijom naglašena kod djece u domaćinstva u kojima roditelj(i) ima(ju) istoriju upotrebe psihoaktivnih supstanci. Potreba za javnim kuhinjama i pravnim uslugama (regulisanje dokumentacije) najizraženija je kod romske djece.

„Moja djeca su prošle godine ostala bez majke i više ništa nije isto. Ona ih je sve učila kako da rade i meni je mnogo teško. Ja sa njima ne umijem da radim, ali ih čuvam i brinem za njihovo zdravlje. Volio bih da sve ovo prođe, da ostanemo zdravi i da im neko pomogne da uče.“

Samohrani otac, 47 godina, romsko naselje, Podgorica

Djeca sa smetnjama u razvoju i djeca koju odgajaju samohrani roditelji izrazila su **potrebu za zdravstvenom zaštitom, ali i obrazovnim i psiho-socijalnim uslugama podrške**. Dio roditelja naveo je da se suočavaju s poteškoćama u pristupu pedijatrima i drugim zdravstvenim radnicima od čijih usluga njihova djeca zavise.

„Njen dnevni ritam je poremećen, a to ima negativan uticaj na nju. Djeca sa smetnjama u razvoju imaju svoju uobičajenu dnevnu rutinu. Nedostaje joj Dnevni centar, udruženje... Uznemirena je...“

**Otac djeteta sa smetnjama u razvoju,
49 godina, Podgorica**

Prema nalazima istraživanja, djeca iz porodica s jednim roditeljem imaju izraženu potrebu za **psiho-socijalnom podrškom** zbog epidemije COVID-a-19 (npr., zbog toga što su svjedoci nasilja, što se plaše drugog roditelja, ili zbog promjena raspoloženja koje izaziva izolacija). Djeca situaciju u vezi s koronavirusom doživljavaju na različite načine. U prvoj etapi istraživanja, najviše su se plašila same zarazne bolesti – to je dominantan uzrok straha u svim vrstama domaćinstava u predmetnom uzorku, osim kod djece roditelja koji imaju istoriju upotrebe psihoaktivnih supstanci, koja najviše strahuju od gubitka prihoda. Tokom druge etape procjene, strah od zaraze koronavirusom je izražen kod djece u hraniteljskim porodicama i djece samohranih roditelja, dok se pogoršanja materijalne situacije najviše plaše djeca čije porodice primaju materijalno obezbjeđenje i djeca čiji roditelj(i) ima(ju) istoriju upotrebe psihoaktivnih supstanci.

„Moja djeca misle da smo svi zaraženi i da više nikada neće moći da idu u školu, izlaze vani i provode vrijeme s drugom djecom.“

Majka, 37 godina, romsko naselje, Podgorica

Neki roditelji kažu da su im djeca premala da bi shvatila šta se događa, a da neka pokazuju strah i anksioznost (prema percepciji roditelja). Npr., plaši ih *„nasilje i sukob među roditeljima,“* *„da se majka i tata ne posvađaju i da moraju da idu iz kuće“*, *„da se roditelji međusobno ne povrijede kad se svađaju“*. Djeca su zabrinuta i za zdravlje svojih roditelja. Tako, na primjer, dijete 28-godišnje samohrane majke s istorijom upotrebe psihoaktivnih supstanci strahuje da će se njegova majka razboljeti i da će biti uhapšena ako se ogluši o neku od uvedenih mjera.

Potreba za psiho-socijalnom podrškom potvrđena je kroz SOS liniju (servis NVO Roditelji, uspostavljen uz podršku UNICEF-a) koja roditeljima pruža savjete u pogledu roditeljstva, komunikacije s djecom i zaštite potreba i prava djeteta. Koordinator SOS roditeljske linije navode da je od početka epidemije primljeno tri puta više poziva nego u prva dva mjeseca tekuće godine, odnosno šest puta više nego u toku istog mjeseca prošle godine. Radno vrijeme osoblja koje opslužuje ovaj servis takođe se udvostručilo.

Važno je naglasiti da su djeca i prije krize izazvane COVID-om-19 bila nesrazmjerno više pogođena siromaštvom – u poređenju s odraslim osobama (relativna stopa siromaštva djece iznosila je 32%, dok je nacionalna stopa siromaštva bila 24%). Stoga se može pretpostaviti da će i sada **upravo djeca biti posebno pogođena siromaštvom i najteže osjetiti socio-ekonomski uticaj COVID-19**. Do sada je sistem socijalne zaštite reagovao tako što je podijeljena jednokratna novčana pomoć porodicama koje primaju materijalno obezbjeđenje i onima koji primaju minimalnu penziju. Nije, međutim, donijeta nijedna odluka u vezi s materijalnim davanjima za djecu (dječji dodatak), iako je oko 46.000 djece izloženo riziku od siromaštva (SILC, 2018).

Adolescenti i mladi

Adolescenti u Crnoj Gori čine oko 14% ukupne populacije u zemlji – od ukupno 620.029 stanovnika¹⁸, oko 86.000 čine mladi starosti 10–19 godina. Crnogorski Zakon o mladima navodi da su mlade osobe one u dobi 15–30 godina, a one čine oko 142.000 ljudi ili 23% ukupnog stanovništva.

Procjena ranjivosti ove populacije prije epidemije COVID-a-19

Adolescenti i mladi u Crnoj Gori suočavaju se sa sljedećim izazovima:

- Umanjena mogućnost formiranja ljudskog kapitala (Indeks ljudskog kapitala Svjetske banke) – zbog nedostatka kvalitetnog obrazovanja i kvalitetne zdravstvene zaštite, dijete rođeno u Crnoj Gori ostvariće samo 62% svoje potencijalne produktivnosti.
- Jaz između vještina koje se traže i vještina koje mladi posjeduju – obrazovni sistem ne doprinosi tome da mladi ovladaju vještinama koje će ih pripremiti za tržište rada i uspjeh u životu. Rezultati PISA testiranja pokazuju da u tom pogledu petnaestogodišnjaci u Crnoj Gori zaostaju gotovo dvije akademske godine za svojim vršnjacima iz zemalja OECD-a.
- Visoka stopa nezaposlenosti (25,2%) – značajan je broj mladih koji nisu u radnom odnosu, ne školuju se, niti pohađaju neku obuku (16,2%).¹⁹
- Nedostatak mogućnosti za dostojanstven rad mladih ljudi – to se pogotovo odnosi na one koji nemaju kontakte potrebne za ulazak na tržište rada, niti pristup kapitalu, obuci i mentorstvu za pokretanje sopstvenog posla.
- Tržište rada orijentisano ka EU traži visokokvalifikovane mlade osobe, posebno one koji vladaju STEM (nauka, tehnologija, inženjerstvo i matematika) i IKT (informaciono-komunikacione tehnologije) znanjima – mnogi mladi ljudi iz Crne Gore imaju poteškoće da zadovolje takve zahtjeve tržišta.
- Sve veća pojava nestandardnih oblika rada i manje stabilno zapošljavanje, praćeno češćim promjenama radnog mjesta, dodatno sprečava tranziciju mladih na tržište rada.

Pretpostavljeni uticaji COVID-a-19 i relevantna zapažanja

Kao odgovor na COVID-19, aktivirane su različite platforme za adolescente i mlade, uključujući i one koje koriste UN, s ciljem da se mladi informišu o virusu, da se ublaže rizici, te da se promoviše neformalno učenje i ovladavanje vještinama, podrži mentalno zdravlje i podstakne vršnjačko učenje. Adolescenti su u periodu prve procjene kao najvažnije potrebe identifikovali hranu (66%), higijenske proizvode (46%) i pristup internetu (36%), s tim da je svako od ispitanika mogao identifikovati najviše tri potrebe. Važno je napomenuti da su ovom anketom dobijeni odgovori samo onih adolescenata koji imaju pristup internetu.

18 Popis stanovništva, 2011.

19 Izvor: https://www.ilo.org/gateway/faces/home/statistics?locale=EN&countryCode=MNE&_adf.ctrl-state=vf18xcx4s_4.

„Zaista sam se radovala što ću ove godine diplomirati, dobiti posao i konačno pomoći svojoj porodici. To bi bio moj način da im se zahvalim na podršci svih ovih godina. Sada nisam sigurna da ću uspjeti da dobijem posao u naredne dvije godine.“

22-godišnja žena iz Pljevalja

U prvoj etapi, mladi su identifikovali obrazovanje (51,5%), zdravstvene usluge (47,5%) i psihološku podršku/podršku mentalnom zdravlju (31,3%) kao najpotrebnije javne usluge (period vrhunca epidemije). Vrlo je mala razlika u odgovorima muškaraca i žena na ovo pitanje, što upućuje na zaključak da na prioritete u oblasti javnih usluga gledaju veoma slično. U drugoj etapi, zdravstvene usluge su ostale na istom nivou (46,4%), ali je obrazovanje palo na 33,8%. Na trećem mjestu su se našli kulturni sadržaji dostupni onlajn (30,5%), dok je psihološku podršku i podršku mentalnom zdravlju kao prioritet označilo 25,8% ispitanika. Treba napomenuti da je druga etapa istraživanja održana u drugoj sedmici juna, kad je većina ispitanika već završila sa školskim obavezama, pa se moglo predvidjeti da će opasti broj onih koji će obrazovanje označiti kao prioritet.

„Neke države već su otkazale maturalni ispit, dok druge nisu. Ne znam šta će se dogoditi s upisom na fakultet.“

18-godišnja djevojka iz Nikšića

Više od trećine mladih je u istraživanju koje je sprovedeno na vrhuncu prvog talasa epidemije u Crnoj Gori izjavilo da ne prati TV predavanja (33,86% - nešto više djevojaka nego momaka). Oni koji ih prate ocijenili su kvalitet tog programa kao prosječan (3,05 na skali od 1 do 5). Adolescenti za učenje na daljinu preferiraju onlajn alate - Edmodo, Mudl (Moodle), Gugl klasrum (Google Classroom) - i servise za razmjenu poruka, te ih češće koriste (preko 95%) i daju im prosječnu ocjenu 3,56. U drugoj etapi istraživanja, više od polovine ispitanika (50,87%) izjavilo je da ne prati predavanja na televiziji, što pokazuje da je još jedan dio mladih odustao od tog načina učenja i da ga ne smatra zadovoljavajućim. Prosječna ocjena koju su ova predavanja dobila od onih koji ih prate ostala je ista (3,04 na skali od 1 do 5). Mladi su i dalje najmanje zadovoljni zadacima koje dobijaju prilikom učenja na daljinu - u drugoj etapi to je jedini segment učenja na daljinu čija je prosječna ocjena bila manja od 3 (2,95 na skali od 1 do 5).

VRSTA UČENJA NA DALJINU	VRHUNAC PRVOG CIKLUSA		PERIOD PO ZAVRŠETKU PRVOG CIKLUSA	
	% ADOLESCENATA KOJI KAŽU DA NE KORISTE OVU USLUGU	PROSJEČNA OCJENA ONIH KOJI KORISTE OVU USLUGU NA SKALI OD 1 DO 5 (1 PREDSTAVLJA NAJNIŽU, A 5 NAJVIŠU OCJENU)	% ADOLESCENATA KOJI KAŽU DA NE KORISTE OVU USLUGU	PROSJEČNA OCJENA ONIH KOJI KORISTE OVU USLUGU NA SKALI OD 1 DO 5 (1 PREDSTAVLJA NAJNIŽU, A 5 NAJVIŠU OCJENU)
Nastava preko TV	33,86% (171) ²⁰	3,09 (334)	50,87 (175)	3,04 (169)
Onlajn platforme (Edmodo, Moodle, Google classroom)	3,96% (20)	3,56 (485)	12,50 (43)	3,64 (301)
Komunikacija s nastavnicima koji koriste Vajber	1,58% (8)	3,57 (497)	Nije primjenjivo	Nije primjenjivo
Korisnost domaćeg zadatka na daljinu	3,37% (17)	3,12 (488)	13,08 (45)	2,95 (299)
Ocjena kvaliteta komunikacije s nastavnicima	1,58% (8)	3,50 (497)	18,43 (29)	3,47 (315)
Ocjena načina ocjenjivanja	2,77% (14)	3,38 (491)	9,88 (34)	3,56 (310)

U prvoj etapi istraživanja adolescenti nisu prijavili da su previše opterećeni obimom nastavnog materijala, ali jesu količinom domaćih zadataka. Naime, njih 70% tvrdilo je da su uglavnom (30,1%), odnosno potpuno (40,4%) preopterećeni količinom domaćih zadataka. To je potvrđeno i u drugoj etapi istraživanja, kad je skoro 60% mladih reklo da su bili opterećeniji domaćim zadacima tokom učenja na daljinu nego dok su pohađali redovnu nastavu.

Upitani da uporede učenje na daljinu i redovnu nastavu, 60% adolescenata je u drugoj etapi prikupljanja podataka navelo da su tokom učenja na daljinu naučili manje nego što bi naučili u toku klasične nastave, dok je svega 11% dalo izrazilo suprotno uvjerenje – da su naučili više nego u redovnim uslovima. Uprkos tome, većina adolescenata (60%) smatra da način organizacije nastave tokom epidemije neće uticati na njihovo dalje školovanje ili uspjeh na maturalnom ispitu. Da će taj uticaj biti negativan, smatra 25% od ukupnog broja anketiranih adolescenata, dok 14% njih misli da će on biti pozitivan.

Na pitanje da li bi voljeli da onlajn učenje postane jedan od segmenata redovnog školovanja, adolescenti su u 55% slučajeva odgovorili odrično i to zato što im se ne sviđa model (32,5%), ili zato što misle da bi to bilo prenaporno (22,5%). Od onih koji su odgovorili potvrdno (45%), 26% smatra da je onlajn učenje poželjno, ali samo kao dopuna redovnoj nastavi, a samo je 18,6% izrazilo želju da onlajn nastave bude što više.

Iako se čini da su se adolescenti relativno lako prilagodili situaciji, njihovi odgovori dati tokom epidemije pokazuju da im je nedostajalo redovno obrazovanje, a posebno njegova socijalna komponenta.

²⁰ Broj u zagradama označava broj ispitanika koji su odabrali ovaj odgovor.

AKTIVNOST	UOPŠTE MI NE NEDOSTAJE	POMALO MI NEDOSTAJE	MNOGO MI NEDOSTAJE
Nastava koja se odvija uživo u učionici	13,47% (68)	34,65% (175)	51,88% (262)
Direktan kontakt s nastavnicima	20,2% (102)	37,03% (187)	42,77% (216)
Druženje u školi	5,15% (26)	9,11% (46)	85,74% (433)
Ocjenjivanje u odjeljenju	32,28% (163)	34,85% (176)	32,87% (166)

Na pitanje postavljeno u prvoj etapi istraživanja, tokom prvog talasa epidemije, šta je to što ih u ovoj situaciji najviše plaši, većina adolescenata dala je jedan od četiri sljedeća odgovora: (1) ništa, briga o roditeljima i najbližoj porodici; (2) zabrinutost zbog neizvjesnosti situacije („kad će se sve ovo završiti?“); (3) zabrinutost zbog načina na koji će se ova školska godina završiti, i (4) zabrinutost u vezi s narednom školskom godinom. Adolescenti su u odgovorima često izražavali i zabrinutost u pogledu svojih izgleda u vezi s akademskim (mogućnost studiranja u inostranstvu, mogućnost dobijanja stipendije, upis na master studije) i ekonomskim pitanjima (sezonski poslovi, redovni poslovi, pomaganje porodici da prihoduje). **Više od 75% ispitanika vjeruje da će se tokom narednih 12 mjeseci suočiti sa značajnim izazovima u pogledu pronalaženja posla** (privremenog ili stalnog). U drugoj etapi istraživanja, nakon okončanja prvog talasa, najčešći odgovori su bili da ih ne plaši ništa, da su zabrinuti za maturalni ispit ili upis na fakultet, kao i da se boje drugog talasa koronavirusa.

I adolescenti i mladi su tokom trajanje epidemije naglašavali važnost mentalnog zdravlja i isticali da uopšteno gledajući ne postoji dovoljno psihološke podrške, a naročito ne za mlade. Oni smatraju da o problemima ne mogu uvijek razgovarati sa svojom najbližom porodicom, pa stoga svoje slobodno vrijeme najviše vole da provode u ćaskanju s prijateljima i na društvenim mrežama (pored slušanja muzike).

„Plašim se da ne poludim, a na korak sam do toga. U školi imamo pedagoga, ali nam treba pravi psiholog, koji će nam pomoći, jer smo svi oslabili. Niko ne mari za nas. Plače mi se.“

18-godišnji mladić iz Bijelog Polja

Starije osobe

Prema podacima iz publikacije **Perspektive svjetske populacije: revizija iz 2019. godine**,²¹ do 2050. godine svaka šesta osoba na svijetu biće starija od 65 godina (16%), što je porast u odnosu na svaku jedanaestu osobu u 2019. godini (9%). Situacija u Crnoj Gori nije drugačija u tom pogledu – broj starijih osoba u Crnoj Gori u stalnom je

21 <https://population.un.org/wpp/>

porastu. Prema Popisu stanovništva iz 2011. godine, broj osoba starijih od 65 godina bio je blizu 80.000, što je 12,8% ukupnog stanovništva Crne Gore. Poređenja radi, prema Popisu iz 2003. godine, taj broj je bio 75.000 ili 11,9% ukupnog stanovništva.

Procjena ranjivosti ove populacije prije epidemije COVID-a-19

Starije osobe u Crnoj Gori suočavaju se s mnogim izazovima, uključujući siromaštvo, usamljenost, nedostatak njege i slabo zdravlje. Opšti cilj *Strategije razvoja sistema socijalne zaštite starijih 2018–2022. godine* jeste unapređenje socijalne zaštite starijih osoba, uz integrisane usluge i podršku koja omogućava očuvanje i poboljšanje kvaliteta života. Reformski procesi u socijalnoj zaštiti ove kategorije stanovništva zasnivaju se na brojnim međunarodnim dokumentima, a crnogorski *Zakon o socijalnoj i dječjoj zaštiti* predviđa različite usluge socijalne zaštite namijenjene starijim licima: podršku za samostalan život u zajednici, savjetodavne i socijalno-edukativne usluge, usluge stanovanja, hitne intervencije i druge usluge.

U posljednjih nekoliko godina, došlo je do značajnih ulaganja u razvoj socijalnih usluga namijenjenih starijim osobama u zajednici. U okviru projekta „Nastavak reforme sistema socijalne zaštite“, koji partnerski sprovode UNDP i Ministarstvo rada i socijalnog staranja, uvedene su usluge poput pomoći u kući i dnevnog boravka za starije osobe. Usluga pomoći u kući, koja se pruža u 15 opština u sjevernom i centralnom dijelu zemlje, omogućava posebno ranjivoj grupi od oko 1.200 korisnika da život nastave u svojoj užoj porodici, u redovnom kućnom okruženju, čime se sprečava njihov smještaj u ustanove zavodskog tipa. Od marta 2020. godine, licencirani pružalac ove usluge je Crveni krst Crne Gore. Usluga dnevnog boravka za starija lica, koja značajno doprinosi socijalizaciji ove populacije, trenutno se pruža u osam opština i uključuje 11 centara za dnevni boravak, predviđenih za najviše 200 korisnika. U planu je širenje mreže ovih dnevnih boravaka i na druge opštine u Crnoj Gori. Pored pomenutih, druge postojeće usluge za podršku ugroženim starijim osobama uglavnom pružaju OCD (Crveni krst, Karitas i drugi), najčešće uz podršku lokalne samouprave ili volontera.

Pretpostavljeni uticaji COVID-a-19 i relevantna zapažanja

Tekuća epidemija je značajno pogodila starije članove društva. Mjere poput ograničavanja slobode kretanja, koje je Vlada uvela s ciljem kontrole širenja bolesti, za njih su predstavljale dodatni teret jer su ih sprečavale da obavljaju svoje svakodnevne poslove i da se druže. Naime, socijalizacija starijih osoba ovim je mjerama u velikoj mjeri ugrožena budući da su oni, u odnosu na mlađe, mnogo manje spremni i u prilici da svoje socijalne kontakte i komunikaciju ostvaruju preko interneta.

Mjere izolacije i zabrane kretanja, a posebno obustava međugradskog saobraćaja, trajale su od polovine marta do polovine maja, što je ograničilo veliki broj porodica u nastojanju da pomognu svojim starijim članovima. Stoga ne čudi značajan porast broja starijih domaćinstava kojima je bila neophodna podrška u pogledu dostavljanja hrane, posebno toplih obroka, lijekova, higijenskih proizvoda i drugih potrepština. Zbog smanjenog kretanja i druženja, ali i boravka u izolaciji, koju nije bilo lako podnijeti, uvedene mjere rezultirale su povećanom potrebom za psiho-socijalnom podrškom i savjetovanjem. Svi navedeni faktori kod starije populacije izazivali su nelagodu i pojačavali strah za sopstveno zdravlje i život.

Na osnovu dugogodišnjeg partnerstva s Ministarstvom rada i socijalnog staranja, koje je rezultiralo izgradnjom mreže dnevnih boravaka za starije osobe širom zemlje, UNDP je u saradnji s partnerima iz Vlade inicirao prilagođavanje funkcionisanja ovih servisa tako da mogu zadovoljiti trenutne potrebe starijih osoba. Od početka

aprila, osoblje zaposleno u dnevnim boravcima angažovano je za rad na terenu u sedam opština. Oni svakoga dana posjete stotinjak starijih osoba, isporučujući tople obroke, namirnice i druge proizvode direktno u njihove domove. Time je ovoj populaciji osigurana odgovarajuća briga, ne samo u pogledu hrane, već i lijekova i ostalih potrebnih proizvoda. Procedura je usklađena s uputstvima Crvenog krsta, licenciranog pružaoca usluge pomoći u kući za starije osobe, koja je od vitalnog značaja i nastavlja da se sprovodi i za vrijeme epidemije. Korisnici su potvrdili važnost pružanja ovih usluga tokom epidemije.

Ublažavanjem izrečenih mjera krajem maja, te proglašenjem završetka epidemije u Crnoj Gori, pružanje usluga za stare postepeno se počelo vraćati u normalu. Sredinom juna se očekivalo ponovno otvaranje svih dnevnih centara. Što se tiče uticaja epidemije COVID-a-19 na životni standard starijih osoba, drugi krug procjene potvrđuje da prihodi većeg dijela ove populacije do sada nisu bili značajnije ugroženi. Naime, u prosjeku osam od deset ispitanika izjavilo je da im je prihod ostao isti, što je očekivano budući da nije bilo prekida u isplati penzija.

Kad je riječ o hitnim potrebama starijih osoba koje su posljedica krize izazvane novim koronavirusom, hrana ostaje prvi prioritet za ovu grupu. Nakon toga slijede higijenski proizvodi i lijekovi. Valja naglasiti da većina ispitanika ostaje skromna u prohtjevima – od svih intervjuisanih grupa starije osobe najčešće su navodile da im ništa nije potrebno.

Upitani koje im javne usluge trenutno najviše trebaju, ispitanici su kao prioritete naveli pomoć u kući, zdravstvene usluge i psihološku podršku – isti odgovori dati su na vrhuncu prvog talasa epidemije, kao i nakon njenog stišavanja. Ispitanicima takođe nedostaje druženje i usluga dnevnog boravka za starije. Iako veliki broj starijih osoba i dalje strahuje za svoje zdravlje, taj broj je manji nego u aprilu, što je i očekivano s obzirom na stabilizaciju situacije u vezi s koronavirusom u Crnoj Gori. Ipak, u poređenju s aprilskom procjenom, povećao se procenat starijih osoba koje su zabrinute zbog ekonomskih uticaja epidemije. Strah od mogućeg drugog talasa koronavirusa u Crnoj Gori veoma je prisutan među ovom populacijom.

„Imam sve što mi treba.“

79-godišnja žena koja živi u Domu starih u Risnu

Osobe s invaliditetom

Prema podacima Popisa iz 2011. godine, u Crnoj Gori postoji oko 68.000 osoba čije su sposobnosti u obavljanju svakodnevnih aktivnosti ograničene usljed dugotrajne bolesti ili invalidnosti, što čini 11% ukupne populacije. Popisom je utvrđeno da oko 5% populacije ima poteškoće s kretanjem, 2% ima probleme s vidom, a 1% sa sluhom (bez obzira na to da li koriste slušni aparat). Poteškoće s pamćenjem, koncentracijom ili razumijevanjem ima 1% populacije, dok 4% čine osobe koje imaju druge probleme.

Procjena ranjivosti ove populacije prije epidemije COVID-a-19

Oblasti života koje osobe s invaliditetom smatraju najmanje pogodnim za ostvarivanje svojih prava jesu: zapošljavanje, napredovanje na radnom mjestu, učešće u sportskim i rekreativnim aktivnostima i pristupačnost javnih ustanova (što se ne odnosi samo na ulaze u zgrade, već i na toalete, na mogućnost kretanja po prostorijama, uslove za kretanje slijepih i slabovidih lica ulicom itd.).²²

Komitet za prava osoba s invaliditetom je 2017. godine skrenuo pažnju na nedostatak djelotvorne i pravične zaštite ove populacije i na opasnost da ona bude izložena višestrukoj diskriminaciji. Takav je slučaj s osobama s invaliditetom koje su djeca, žene, pripadnici različitih etničkih grupa, uključujući Rome i Egipćane, izbjeglice, tražiocil azila i interno raseljena lica. Komitet je također istakao da je podrška roditeljima djece sa smetnjama u razvoju nedovoljna, kao i dostupnost visokog obrazovanja.

Nacionalna strateška dokumenta koje se bave položajem osoba s invaliditetom prepoznaju potrebu za poboljšanjem stanja u pomenutim oblastima života, ali i u nekim drugim, kao što su poboljšanje pristupa osoba s invaliditetom javnim i privatnim dobrima i uslugama, bolje uslovi za samostalan život u sopstvenom domu i zajednici, olakšanje postupaka pred nadležnim organima, poboljšanje pristupa informacijama, obrazovanju, zdravstvu, učestvovanju u javnom životu.

Pretpostavljeni uticaji COVID-a-19 i relevantna zapažanja

Prihodi porodica čiji su članovi osobe s invaliditetom značajno su smanjeni zbog epidemije, naročito tokom prvih mjeseci. Među njihovim hitnim potrebama na prvom mjestu je **hrana, a nakon toga higijenski proizvodi, sport i rekreacija, te pristup internetu** u informativne svrhe. Neki ispitanici su isticali da im nedostaju dezinfekciona sredstva, lijekovi, novac za plaćanje računa, a naveli su i potrebu za pristupom internetu kako bi obavljali svoje poslove. Na pitanje koje su im *javne usluge trenutno najpotrebnije*, ispitanici su odgovorili da su im najviše potrebne **zdravstvene usluge**, nakon čega slijede **psihološka podrška** i **pomoć u pronalaženju posla**. **Zaštita od diskriminacije i pravna pomoć** su vrlo važni za značajan broj ispitanika. Njihovi strahovi uglavnom se odnose na **zdravstvene rizike**, koje prate i strahovi od **ekonomskih rizika**. Kod nekih se javljaju dodatni zdravstveni problemi usljed ograničenog kretanja, kao i povišen nivo depresije i neke vrste anksioznosti. Određeni broj ispitanika istakao je i pozitivne aspekte epidemije, npr. više vremena za porodična i lična interesovanja, dok su se drugi suočili s poteškoćama zbog izolacije, straha od zdravlja i ekonomskih teškoća.

22 Ipsos Strategic Marketing, *Istraživanje o obimu i tipovima diskriminacije osoba s invaliditetom*, 2016.

„Nijesam mogla da imam društveni život i to mi je teško palo. Bio je prisutan strah od finansijske nesigurnosti. A pozitivno ništa nema.“

Žena, 25 godina, Rakite, Kotor

Prema navodima nekih nevladinih organizacija, ključni efekat koji trenutna situacija ima na ovu grupu **ekonomske** je prirode. Većini osoba s invaliditetom **smanjena su primanja** usljed epidemije i suočavaju se s problemom **održavanja prihoda i životnog standarda**, što bi moglo značiti da se inače oslanjaju na dodatne izvore prihoda, pored socijalnih davanja.

„Život mi se nije promijenio u odnosu na ranije, osim toga što sam sada mnogo svjesnija da moramo više razmišljati o svom zdravlju, posvetiti se sebi, truditi se da nađemo više vremena za sebe, porodicu, prijatelje, svoja zadovoljstva.“

Žena, 23 godine, Podgorica

Dodatno, nevladine organizacije su prijavile **značajan broj slučajeva** gdje su se osobe sa invaliditetom **suočile sa izazovima u ostvarivanju prava iz radnog odnosa uvedenih tokom COVID-19, kao i pristupa pravima socijalne zaštite**, zbog različitih tumačenja zakonskih odredbi pružalaca usluga.

Prisutni su i **dodatni zdravstveni rizici**, uključujući one koji su posljedica ograničenja kretanja, što pogađa i osobe s problemima u oblasti mentalnog zdravlja. U slučaju hospitalizacije ili posjete zdravstvenim ustanovama, nekima od njih će možda biti potrebna pratnja asistenta ili članova porodice. Oni koji su ostali bez posla suočće se s poteškoćama u pogledu pribavljanja potrebne dokumentacije i potvrda za sticanje prava na materijalnu pomoć. Uz to, osobe s invaliditetom često imaju hronične zdravstvene tegobe, koje ih čine osjetljivijim na bilo kakve šokove koji dolaze spolja, a posebno na situacije poput epidemije COVID-a-19.

„U drugoj polovini marta i prvoj polovini aprila, veliki broj osoba zatražio je psihološku podršku, pravnu pomoć, ili se požalio na nestašicu hrane i drugih osnovnih resursa. Posljedice trenutne situacije postaće potpuno očigledne u narednim mjesecima.“

Udruženje mladih sa hendikepom

Iako je pristup informacijama u vezi s COVID-om-19, ali i bilo kojim drugim **informacijama**, od velike važnosti za osobe s invaliditetom, relevantni sadržaji obično nisu prilagođeni osobama s oštećenjem vida, a često ni osobama s oštećenjem sluha. Izuzetak predstavljaju TV emisije i pres-konferencije NKT-a tokom kojih je dostupan prevod na znakovni jezik.

Transport i mobilnost predstavljali su poseban izazov tokom mjera potpunog zatvaranja. Usluge taksi prevoza bile su obustavljene, a boravak i zadržavanje na javnoj površini ograničen samo na jednu osobu. Treba naglasiti da osobe s invaliditetom često imaju asistente koji ne moraju biti članovi njihovog domaćinstva.

„Mnogo ljudi nas je kontaktiralo zbog negativnog uticaja mjera koje je predložilo Nacionalno koordinaciono tijelo, uključujući i prepreke zbog nepristupačnosti i nepoznavanja novih postupaka u ostvarivanju prava iz oblasti socijalne politike, tj. novčanih naknada i radnih prava (zaštita od raskida ugovora, obaveza plaćenog odmora, rad sa skraćenim radnim vremenom itd.).”

Udruženje mladih sa hendikepom

Učenici i studenti s invaliditetom predstavljali su dodatno ranjivu kategoriju s obzirom na to da je barem nekima od njih potrebna pomoć oko onlajn učenja i prilikom upisa u srednju školu i na fakultet.

Zbog prekida rada dnevnih centara i drugih servisa za podršku, kao što je pomoć u obrazovanju, roditelji djece sa smetnjama u razvoju sad imaju **dodatne obaveze u pogledu brige o svojoj djeci**. S posebnim izazovima suočavaju se samohrani roditelji, koji su u trenutnoj situaciji prinuđeni da istovremeno rade i brinu se o svom djetetu sa smetnjama u razvoju.

Prema navodima relevantne literature, žene s invaliditetom su u redovnim okolnostima **izložene većem riziku od rodno zasnovanog nasilja** nego žene bez invaliditeta. Za potrebe ove procjene nije bilo moguće prikupiti dokaze o nasilju nad ženama s invaliditetom u Crnoj Gori. Poznato je, međutim, da je kriza usljed COVID-a-19 već dovela do znatnog povećanja broja poziva žrtava nasilja u porodici nacionalnoj SOS liniji, pa bi bilo veoma važno utvrditi da li je ovakva vrsta nasilja u porastu i kad je riječ o ženama s invaliditetom. Na tu je potrebu ukazala i specijalna izjaviteljka Ujedinjenih nacija o pravima osoba s invaliditetom, Katalina Devandas, skrećući pažnju na dodatne razloge za zabrinutost u vezi sa situacijom osoba s invaliditetom tokom epidemije COVID-a-19. Ona je istakla da su fizičko distanciranje i samoizolacija nemogući zadaci za one koji se oslanjaju na podršku drugih kako bi mogli jesti, oblačiti se i kupati. Uz to, ako se želi smanjiti rizik da osobe s invaliditetom i njihove porodice dožive još veći stepen ranjivosti ili siromaštva, pristup dodatnoj finansijskoj pomoći od ključnog je značaja, smatra ona. Brojne osobe s invaliditetom zavise od usluga koje su sada obustavljene, a možda nemaju dovoljno novca za pravljenje zaliha hrane i lijekova, niti sebi mogu da priušte dodatne troškove kućnih isporuka. Specijalna izjaviteljka UN takođe upozorava da situacija osoba s invaliditetom koje borave u institucijama, psihijatrijskim ustanovama i zatvorima može biti posebno složena. Ona skreće pažnju na visok rizik od kontaminacije i nedostatak spoljnog nadzora, u situaciji koja je već dodatno otežana usljed korišćenja vanrednih ovlašćenja iz zdravstvenih razloga.

„Ograničenja moraju biti dobro prilagođena i zasnovati se na najmanje intruzivnim sredstvima čiji je cilj zaštita javnog zdravlja“, ističe ona, dodajući: „Ograničavanje kontakta s voljenim osobama osobe s invaliditetom čini u potpunosti nezaštićenim od bilo kojeg oblika zlostavljanja ili zanemarivanja u institucijama.“²³

Djeca sa smetnjama u razvoju koja borave u ustanovama za smještaj izložena su rizicima koji proističu iz „boravka u ustanovama koje podrazumijevaju grupni smještaj, što ih čini sklonijim stvaranju klastera infekcija, a djecu koja borave unutar njih izlažu većem riziku od infekcije, kao i riziku od zlostavljanja, zanemarivanja i iskorišćavanja. Ovaj rizik posebno je visok kad je riječ o djeci sa smetnjama u razvoju koja se češće nalaze u ustanovama za smještaj, te u nekim slučajevima (zbog specifičnih postojećih zdravstvenih stanja ili oštećenja, uključujući i imunodefijencije) mogu biti izložena većem riziku od obolijevanja od COVID-a-19 i biti teže pogođena ovom bolešću.“²⁴

Žrtve rodno zasnovanog nasilja

Država Crna Gora je, ukupno gledano, ostvarila napredak u stvaranju zakonodavnog, političkog i institucionalnog okvira za sprečavanje i borbu protiv nasilja nad ženama, što su CEDAW komitet²⁵ i GREVIO²⁶ prepoznali u svojim izvještajima o napretku Crne Gore. Uprkos uvođenju standardizovanih postupaka, poput Protokola o postupanju, čini se da brojni profesionalci potcjenjuju opseg i složenost ovog pitanja, često pokazujući zabrinjavajuće predrasude prema ženama i njihovom iskustvu rodno zasnovanog nasilja. To je put koji vodi do erozije povjerenja u institucije vlasti, kako među ženama žrtvama, tako i u okviru širih socijalnih krugova i zajednice. Birajući takav pristup, profesionalci se obično rukovode ličnim uvjerenjima o rodno zasnovanom nasilju i po pravilu su više usmjereni na očuvanje porodice nego na podršku žrtvi nasilja. Načelno, takva praksa slabi sistemski odgovor na rodno zasnovano nasilje i time postaje jedna od glavnih prepreka u implementaciji postojećeg zakonodavnog okvira.

Procjena ranjivosti ove populacije prije epidemije COVID-a-19

Žene čine 50, 6% ukupne populacije u Crnoj Gori. Nalazi istraživanja o nasilju nad ženama koje je UNDP sproveo 2017. godine ukazuju na to da je više od dvije petine žena (42%) doživjelo neki oblik nasilja tokom života, kao i da je svaka peta žena u Crnoj Gori (18%) bila žrtva nasilja u posljednjih 12 mjeseci. Ipak, rezultati prošlogodišnjeg istraživanja ukazuju na neka pozitivna kretanja, a posebno to da građani postaju svjesniji ovog problema. Tako danas 51% stanovništva, u poređenju sa 44% iz 2016. godine, priznaje da je nasilje nad ženama veoma rasprostranjen problem koji je u direktnoj vezi s rodnom ravnopravnošću. Uz to, 2016. godine je svega 38% građana saopštilo da bi prijavilo slučaj rodno zasnovanog nasilja, u poređenju sa 49% građana koji bi danas reagovali i prijavili takvo nasilje. Ovaj porast u nivoa svijesti građana o zastupljenosti rodno zasnovanog nasilja i spremnosti na reagovanje jeste ohrabrujući jer ukazuje na postepeno stvaranje povoljnog okruženja za borbu protiv ovog vida nasilja. Međutim, pomenuto istraživanje je pokazalo i to da razlozi neprijavlivanja leže u nedostatku povjerenja u institucije i u strahu od počinioca nasilja. Zbog toga je od ključne važnosti prepoznati ulogu specijalizovanih servisa kojima žrtve mogu da vjeruju i omogućiti da oni postanu sastavni dio systemske podrške žrtvama rodno zasnovanog nasilja.

23 Vidjeti: <https://www.ohchr.org/EN/NewsEvents/Pages/DisplayNews.aspx?NewsID=25725&LangID=E>.

24 Vidjeti: <https://bettercarenetwork.org/library/particular-threats-to-childrens-care-and-protection/covid-19/alternative-care-and-covid-19/technical-note-on-the-protection-of-children-during-the-covid-19-pandemic-children-and-alternative>.

25 Zaključna zapažanja CEDAW komiteta, <http://docstore.ohchr.org/SelfServices/FilesHandler.ashx?enc=6QkG1d%2FPPrICaQhKb7yhsgOTxO-5cLIZ0CwAvhyms%2ByJkiEj7TvkpzpCWlaw%2FXo5zl6Qpj9bMmh8y7A8ieXBJtxM8baOhnToMqMn5d4ngDsz828dhdfR8T%2BsR8uN-G2UYs>.

26 CoE GREVIO Report on Implementation of Istanbul Convention (*Savjet Evrope, GREVIO izvještaj o sprovođenju Istanbulske konvencije*) <https://www.coe.int/en/web/istanbul-convention/montenegro>.

Tokom proteklih pet godina, prosječan broj žena s djecom koje su zatražile zaštitu u skloništima za žene iznosio je oko 200 godišnje. Tokom 2019. godine, nacionalna SOS linija primila je 2.661 poziv, od čega su 62% bili pozivi žrtava koje se prvi put obraćaju za takvu pomoć.

Pretpostavljeni uticaji COVID-a-19 i relevantna zapažanja

Globalno gledano, dokazi ukazuju na to da mjere koje se preduzimaju u cilju kontrolisanja i suzbijanja pandemije COVID-a-19 doprinose povećanju rodno zasnovanog nasilja. Komitet strana ugovornica Istanbulske konvencije²⁷ objavio je deklaraciju kojom izražava volju i odlučnost država ugovornica da se pridržavaju standarda Konvencije kao izvora smjernica za aktivnosti koje vlade treba da preduzmu tokom pandemije COVID-a-19. Nakon zabrinjavajućeg povećanja broja slučajeva nasilja nad ženama i nasilja u porodici izazvanog globalnom pandemijom, koje je zabilježeno i u mnogim državama članicama Savjeta Evrope, ovom deklaracijom se želi naglasiti značaj principa i zahtjeva Istanbulske konvencije za prevenciju, zaštitu, gonjenje i integrisanje politika u trenutnim, vanrednim okolnostima.

Ograničavanje kretanja učinilo je da žene i djevojčice, posebno one koje već žive u nasilničkom okruženju, budu izložene još većoj kontroli od strane nasilnika. Specijalizovane telefonske linije širom svijeta zatrpale su pozivima žena koje tvrde da im prijeti izbacivanje iz domova u kojima žive, uz sve rizike koje inače nosi ova situacija – da će biti izložene infekciji, da će im biti uskraćena finansijska sredstva i medicinska pomoć itd. Žene i djevojčice suočavaju se i s poteškoćama u pristupu pomoći s obzirom na to da su zatvorene s nasilnikom. Neke SOS telefonske linije prijavljuju smanjenje broja poziva. To upućuje na zaključak da oni kojima je pomoć potrebna ne mogu da upute privatni poziv, ali se zato broj tekstualnih poruka i imejlava značajno povećava.

Kao posljedica restriktivnih mjera koje su u Crnoj Gori preduzete u cilju suzbijanja širenja COVID-a-19, obistinilo se predviđanje da će nasilje u porodici postati realnost za brojne žene i djecu, te da će njihovi domovi postati mjesta ispunjena strahom i zlostavljanjem. U periodu od 16. marta do 1. juna 2020. godine, Sigurna ženska kuća iz Podgorice primila je 46 procentih poena više poziva nego u istom periodu prošle godine. U maju 2020. godine smještaj u njihovom skloništu obezbijeđen je za 60 procentih poena više žrtava rodno zasnovanog nasilja nego u maju 2019. godine.

Nacionalna SOS linija takođe je bilježila porast potražnje za njihovim uslugama tokom epidemije COVID-a-19 i to za 18%, uz značajno povećanje broja poziva nakon što su mjere opšteg zatvaranja postale fleksibilnije. U maju 2020. godine, ova SOS linija primila je 32 procentna poena više poziva nego u istom mjesecu prošle godine.

Postoje očigledne razlike između onoga što policija i nevladine organizacije prijavljuju o ovoj situaciji otkad su uvedene mjere opšteg zatvaranja. Postojanje jaza između evidencija kojima raspolažu policija, s jedne strane, i nevladine organizacije, s druge, ukazuje na nizak nivo spremnosti žrtava da slučajeve nasilja prijave nadležnim organima, vjerovatno zbog nedostatka povjerenja. Žrtve uglavnom češće traže pomoć od specijalizovanih pružalaca usluga, a nadležnim organima nasilje prijavljuju tek kad se osjete dovoljno osnaženima.

Nevladine organizacije Sigurna ženska kuća i SOS linija licencirani su pružaoci usluga smještaja žrtvama nasilja. Ove organizacije obezbjeđuju smještaj žrtvama na osnovu rješenja centara za socijalni rad, koja su preduslov da

27 https://www.coe.int/en/web/istanbul-convention/newsroom/-/asset_publisher/anlnZ5mw6yX/content/the-standards-of-the-istanbul-convention-apply-at-all-times?inheritRedirect=false&redirect=https%3A%2F%2Fwww.coe.int%2Fen%2Fweb%2Fistanbul-convention%2Fnewsroom%3Fp_id%3D101_INSTANCE_anlnZ5mw6yX%26p_lifecycle%3D0%26p_state%3Dnormal%26p_mode%3D-view%26p_col_id%3Dcolumn-1%26p_col_count%3D2

država pokrije troškove takve usluge. Skloništa, dakle, zavise od finansijske podrške države, kao i jedan broj žrtava koji im se obrati za pomoć. Da bi se na odgovarajući način odgovorilo na potrebu za uslugama od licenciranih pružalaca usluga, potrebna je veća fleksibilnost i adaptibilnost u smislu prilagođavanja količine i vrste usluga žrtvama.

„Imali smo korisnicu koja je mjesecima boravila u našem skloništu s djetetom, u pokušaju da pobjegne od nasilnog partnera i oca svog djeteta. Konačno se osjetila osnaženom i počela je da svoj život uzima u svoje ruke. Odselila se iz skloništa, zaposlila se, iznajmila mali stan, dijete je krenulo u vrtić. Ali, onda se desio COVID-19 i sve se promijenilo... Izgubila je posao zbog mjera opšteg zatvaranja. Više nije mogla da priušti stan. Bez posla, s djetetom u rukama, u strahu od svog nasilnog bivšeg partnera, nije imala kuda osim da nas zamoli da se vrati u naše sklonište, gdje je bila smještena mjesecima. Nadležne institucije moraju prepoznati ovu vrstu proširene podrške žrtvi rodno zasnovanog nasilja i složenost situacije koja proizlazi iz konteksta epidemije COVID-a-19, između ostalog i putem nadoknade troškova smještaja i pokrivanja troškova pružene podrške.”

Aktivistkinja nevladine organizacije koja radi u skloništu

Kriza izazvana epidemijom koronavirusa pojačala je različite faktore rizika, poput straha i stresa, što je u kombinaciji s ekonomskim pritiskom uslovalo porast rodno zasnovanog nasilja.

Potencijalni gubitak prihoda kao posljedica samoizolacije, nedostatak informacija o dostupnim uslugama podrške, strah od zaraze virusom u prostorima gdje se usluge pružaju – sve to moglo bi da dovede žrtve u bezizlaznu situaciju, bez mogućnosti da potraže pomoć, bez pristupa uslugama i bez šanse da se razdvoje od počinioca nasilja.

Specijalizovani pružaoci usluga za žrtve rodno zasnovanog nasilja izvještavaju o pogoršanju socio-ekonomskog položaja žena u skloništima usljed epidemije. Prema navodima nevladinih organizacija, žrtve rodno zasnovanog nasilja često su zaposlene u oblastima neformalne ekonomije, kao što su održavanje čistoće, trgovina hranom ili usluge njege drugih lica, pa su njihovi prihodi u ovoj situaciji značajno smanjeni. Njihov neformalni rad skupčan je s brojnim, međusobno povezanim problemima koji su sada pojačani mjerama suzbijanja epidemije – niske zarade bivaju dodatno smanjene, radni uslovi postaju rizičniji, a socijalna zaštita je slaba ili potpuno izostaje.

Istraživanje o rodним aspektima COVID-a-19²⁸, koje su sproveli UNDP i UN Women, potvrdilo je očekivano: žene, posebno one koje pripadaju ranjivim grupama, nesrazmjerno su više pogođene krizom, i to ne samo zbog veće opterećenosti usljed cjelodnevnne brige o porodici, već i zbog gubitka prihoda. Prema svjedočenjima aktivistkinja, brojne korisnice njihovih usluga nisu mogle da koriste fleksibilne radne aranžmane predviđene za roditelje djece mlađe od 11 godina, jer je riječ o ženama koje su uglavnom zaposlene u prehrambenim maloprodajnim objektima. Aktivistkinje saopštavaju da su žrtve nasilja često rastrzane između obaveze odlaska na posao kako bi sačuvale radno mjesto i odlaska u sklonište i primjene mjera samoizolacije, što bi moglo rezultirati gubitkom posla.

28 Brza procjena rodnoг uticaja Covid-a-19, Crna Gora, IPSOS, maj 2020.

Drugi problem s kojim se žene žrtve nasilja u porodici suočavaju vezan je za ostvarivanje prava na zajedničko starateljstvo nad djetetom/djecom tokom mjera za suzbijanje epidemije. Iako država nije proglasila vanredno stanje, u praksi su mnoge mjere zaštite javnog zdravlja bile nalik vanrednom stanju. Starateljstvo i sudske odluke o izdržavanju djeteta/djece ne sadrže odredbe o tome kako podijeliti roditeljske obaveze u okolnostima epidemije – riječ je o zakonskoj oblasti koja nije do kraja definisana. Stručnjaci za javno zdravlje preporučili su ograničavanje socijalne interakcije kako bi se smanjilo i suzbilo širenje koronavirusa. To je uslovalo da roditelji koji su razvedeni ili razdvojeni budu prepušteni sopstvenom dogovoru o podjeli odgovornosti prema djetetu/djeci. Ako s jedne strane imamo nasilnika, a s druge žrtvu ili dio porodice koji je pobjegao od rodno zasnovanog nasilja, jasno je da je takav dogovor teško postići, tvrde sagovornice iz ženskih grupa.

Prema navodima nevladinog sektora, država je učinila značajne napore da sačuva javno zdravlje tokom COVID-a-19, ali je sistemski podrška žrtvama rodno zasnovanog nasilja oslabila. Iako su kreatori politike razmatrali mogućnost intervencija kojima bi se ublažio uticaj epidemije i podržali najranjiviji djelovi populacije, te mjere nisu bile dovoljno specifične da prepoznaju posebne potrebe žrtava rodno zasnovanog nasilja.

Smanjeni međusektorski i multidisciplinarni odgovor na rodno zasnovano nasilje bio je vidljiv tokom perioda opšteg zatvaranja. Nevladine organizacije koje rade sa žrtvama rodno zasnovanog nasilja prepoznale su značajno smanjenje sistemskog angažmana i socijalne podrške žrtvama. Iako je problem djelimično adresiran kroz usvajanje *Akcionog plana za unapređenje specijalizovanih usluga podrške*, efekti predviđenih mjera su izostali usljed nedovoljnog (neblagovremenog i neefikasnog) odgovora ključnih institucija na posebne potrebe žrtava koje su se javile tokom krize. Mnogi slučajevi svjedoče o nedostacima sistemске reakcije na probleme žrtava rodno zasnovanog nasilja. Da bi se obezbijedila brzina i prilagodljivost te reakcije, koji su neophodni kako bi se odgovorilo na neočekivane i nove potrebe, potreban je intersektorski i interdisciplinarni odgovor institucija, naročito institucija socijalne zaštite i pravosuđa.

Iako su grupe za zaštitu ženskih prava pohvaljene zbog svog angažmana tokom epidemije, postoji potreba da se ojača odgovor sistema na rodno zasnovano nasilje koji bi se oslanjao na dosadašnja pozitivna iskustva suočavanja s ovim problemom kroz multisektorsku saradnju. S tim u vezi, važno je prepoznati priliku da se ta iskustva prenesu i osnažiti multisektorski pristup kojim bi se podstakla i sistemski obezbijedila saradnja između onih koji pružaju usluge i institucija socijalne zaštite.

Epidemija je „ogolila“ mnoge postojeće probleme, razotkrila brojne izazove, ali i otvorila prostor za dalje jačanje povjerenja između ženskih grupa i sistema socijalne zaštite kako bi se osigurao njihov efektivan angažman, koordinacija i saradnja i na taj način osigurala brza, prilagodljiva i kontinuirana podrška žrtvama rodno zasnovanog nasilja, tokom epidemije, ali i nakon nje.

„Period epidemije stavio je ženske grupe pred jednu vrstu izazova, dok je period nakon epidemije otkrio i praznine u razumijevanju fenomena rodno zasnovanog nasilja unutar institucija.“

NVO aktivistkinja

Ažurirane, precizne i prave informacije od presudnog su značaja. Kako na globalnom, tako i na lokalnom nivou, važno je da informacije dođu do svih i da ih svi razumiju – posebno rizične grupe, kao što su žrtve rodno zasnovanog

nasilja. S obzirom na to da su nadležni državni organi uveli mjere ograničavanja kretanja i spriječile žene i djevojčice da fizički pristupe sigurnim prostorima i servisima, tehnologija je postala dio rješenja za omogućavanje pristupa servisima za podršku žrtvama rodno zasnovanog nasilja.

U namjeri da tokom epidemije ženama pruži podršku kako bi se osjećale bezbjedno u privatnom prostoru, UNDP je kreirao aplikaciju „Budi sigurna“ (Be Safe). Ova aplikacija omogućava ženama da potraže pomoć kroz samo jedan klik, obezbjeđujući im siguran, povjerljiv i diskretan kanal komunikacije. Tokom razvoja aplikacije obavljen je niz konsultacija sa ženskim grupama, policijom, predstavnicima sektora socijalne zaštite. Aplikacija integriše operativne principe zaštite ženske autonomije i sigurnosti. Povezana je s Nacionalnom SOS linijom za pomoć ženama žrtvama nasilja, koja predstavlja žensku grupu i licenciranog pružaoca specijalnih usluga. Ova organizacija postupa na osnovu internog Protokola o vođenju slučajeva i pruža ličnu i onlajn psihološku podršku žrtvama nasilja u porodici.

Kao rezultat kampanje, aplikaciju je preuzelo 6.915 korisnika, sam veb-sajt aplikacije bilježi 8.911 posjeta, a na veb-stranicama i portalima medija do sad je bilo 476.102 pregleda vijesti o aplikaciji. Impresivan je podatak da je samo u prve dvije nedjelje kampanje kratki video klip „Budi sigurna“ pregledan 186.000 puta.

Veliki javni interes za aplikaciju svjedoči o uspješnosti kampanje, ali takođe može služiti kao *proxy* indikator široke rasprostranjenosti rodno zasnovanog nasilja i jasan znak upozorenja na korelaciju između izbijanja epidemije i povećanog nasilja nad ženama. Limitirana dostupnost usluga kao što su telefonske linije za pomoć, krizni centri i skloništa dodatno otežava položaj žena koje se suočavaju s nasiljem budući da se one sada suočavaju i s poteškoćama u pristupu inače malobrojnim izvorima pomoći (osim ako ih ne podrže ključni državni akteri). Rješavanje ovog problema zahtijeva efikasan, koordinisan i saradnički angažman širokog spektra sektora i aktera, kao i učvršćivanje odnosa sa ženskim grupama, specijalizovanim pružaocima usluga, koji se temelje na povjerenju.

Djeca žrtve/svjedoci nasilja

Nasilje nad djecom dešava se svuda – u kući, u školi, u nekom drugom institucionalnom okruženju i drugim sredinama, na internetu... No gdje god da se odvija, nasilje uvijek ostavlja dugotrajne i štetne posljedice na rast i razvoj djeteta, što može rezultirati i značajnim socio-ekonomskim gubicima. Opstanak i dobrobit novorođenčadi i male djece u direktnoj su vezi s bezbjednošću, zdravljem i dobrobiti njihovih majki. Rodno zasnovano nasilje ima štetne i dugotrajne efekte na fizičko, seksualno, reproduktivno i psihološko zdravlje djeteta. Ono utiče i na blagostanje, razvoj i ishode obrazovanja djeteta. Majke čije je fizičko i/ili mentalno zdravlje ugroženo nasiljem često imaju manje mogućnosti da brinu o svojoj djeci i da finansijski izdržavaju svoje porodice. Ta okolnost može uticati na kvalitet ishrane djece i njihovo redovno pohađanje nastave, te ih izložiti većem riziku od nasilja, zlostavljanja, zanemarivanja i iskorišćavanja. Majke koje su doživjele rodno zasnovano nasilje nerijetko se suočavaju sa stigmom i neprihvatanjem zajednica u kojima žive, što onda dovodi do njihovog povlačenja i dodatnog slabljenja sposobnosti da se brinu o sebi i svojoj djeci. Uz to, dokazi s globalnog nivoa upućuju na zaključak da se nasilje nad djecom i nasilje nad intimnim partnerom često javljaju zajedno, u okviru istog domaćinstva. Djevojčice i dječaci koji su kod kuće izloženi prizorima partnerskog nasilja češće će, u svojoj odrasloj dobi, i sami manifestovati takve nasilne oblike ponašanja. Izloženost štetnim i traumatičnim iskustvima utiče na ponašanje djece, njihovu sposobnost učenja, ali i biološki i kognitivni razvoj. Djeca određenog uzrasta i stepena razvoja mogu biti čak i jače pogođena stresom i traumama nego odrasle.²⁹

29 UNICEF, *Gender Based Violence in Emergencies: An operational Guide*, 2019. [UNICEF, *Rodno zasnovano nasilje u vanrednim situacijama: Operativni vodič*, 2019]

Konvencija o pravima djeteta ohrabruje države potpisnice da „preduzmu odgovarajuće zakonske, administrativne, socijalne i obrazovne mjere za zaštitu djeteta od svih oblika fizičkog ili mentalnog nasilja, povređivanja ili zlostavljanja, zapostavljanja ili nemarnog postupanja, maltretiranja ili eksploatacije, uključujući seksualno zlostavljanje, dok je pod brigom roditelja, zakonskih zastupnika ili bilo koje druge osobe koja se brine o djetetu“.³⁰ Okončanje nasilja nad djecom stoga predstavlja prioritetan zadatak u zaštiti ljudskih prava.

Procjena ranjivosti ove populacije prije epidemije COVID-a-19

Istraživanje višestrukih pokazatelja iz 2018. godine pokazuje da je 66% (opšta populacija), odnosno 64% (romska naselja) djece starosti 1-14 godina doživjelo neki oblik fizičkog kažnjavanja i/ili psihološke agresije od strane odraslih članova domaćinstva.

U Crnoj Gori su centri za socijalni rad tokom 2019. godine zabilježili 659 slučajeva nasilja nad djecom – u 312 slučaja žrtve su bile djevojčice, a u 347 dječaci. Prijavljeno je i 14 slučajeva seksualnog nasilja nad djecom. Od ukupnog broja slučajeva nasilja, 581 se dogodio u porodici, a 78 izvan porodičnog okruženja.³¹ Prema podacima Zavoda za socijalnu i dječju zaštitu,³² tokom prvih pet mjeseci tekuće godine evidentirano je 185 slučajeva nasilja nad djecom, od čega se 155 slučajeva dogodilo u porodici. Među evidentiranim slučajevima (189) bilo je 67 slučajeva emocionalnog nasilja, i 50 djece svjedoka porodičnog nasilja.³³ Prema podacima NVO SOS Nikšić, od

30 Konvencija o pravima djeteta, član 19: <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/crc.aspx>.

31 Izvještaj o radu i stanju u upravnim oblastima Ministarstva rada i socijalnog staranja za 2019. godinu: <http://www.mrs.gov.me/informacije/planrada/224121/Izvjestaj-o-rad-u-i-stanju-u-upravnim-oblastima.html>

32 Podaci se UNICEF-u dostavljaju na zahtjev i još uvijek nisu zvanično objavljeni.

33 Podaci po opštinama pokazuju različitu zastupljenost vrsti nasilja. Npr., u pojedinim opštinama nema nijednog slučaja fizičkog nasilja, niti slučaja gdje su djeca svjedoci nasilja.

početka epidemije primljeno je duplo više poziva nego u prva dva mjeseca tekuće godine. U periodu trajanja mjera (mart-maj 2020. godine) došlo je do povećanja broja poziva za 12% u odnosu na isti period 2019. godine. U *Izveštaju Evropske unije o Crnoj Gori za 2019. godinu* naglašeno je da „rodno zasnovano nasilje i nasilje nad djecom ostaju pitanja koja s razlogom izazivaju ozbiljnu zabrinutost”.³⁴

UNICEF, u saradnji s Vladom Crne Gore i nevladinim organizacijama koje se bave pravima žena i djece, radi na prevenciji i zaštiti djece od nasilja, pri čemu se posebna pažnja posvećuje dodirnim tačkama nasilja nad djecom i nasilja nad ženama. Kao rezultat takvog pristupa, Crna Gora je usvojila nacionalnu Strategiju za prevenciju i zaštitu djece od nasilja (2017–2021), koja uključuje međusektorske intervencije za zaštitu djece od nasilja i podršku djeci koja su već doživjela nasilje.

Pretpostavljeni uticaji COVID-a-19 i relevantna zapažanja

Socijalno distanciranje i ograničavanje kretanja povećava rizik od nasilničkog ponašanja. Psiho-socijalni uticaj karantina, izolacija, stigmatizacija, gubitak rutine, kontakata s vršnjacima i školskog ambijenta mogu imati poguban psihološki uticaj na djecu. Osobama koje brinu o djeci potrebna je psiho-socijalna podrška i smjernice za suočavanje s dugotrajnim boravkom u kući i cjelodnevnom upućenošću na djecu. Povećanje rodno zasnovanog nasilja u vrijeme COVID-a-19 utiče i na djecu koja su žrtve i/ili svjedoci nasilja.

Centri za socijalni rad i nevladine organizacije koje pružaju usluge žrtvama nasilja u porodici prijavljuju povećan broj poziva/zahtjeva za pomoć u posljednja tri mjeseca. Jedan centar za socijalni rad izvijestio je da su registrovani i novi slučajevi nasilja u porodici. Centri za socijalni rad bilježe povećani broj zahtjeva za posredovanje između bivših supružnika koji imaju djecu, a prava na posjetu regulisana su sudskim odlukama.

Mjere koje su uvedene u cilju suzbijanja širenja virusa ograničavaju mogućnost prijavljivanja i dobijanja zaštite. Uz to, žrtve često smatraju da treba da ostanu u svojim domovima čak i kad im prijete nasilje. Pružaoci usluga iz nevladinih organizacija primjećuju da nadležni organi ne koriste zakonsku mogućnost udaljavanja počinioca iz kuće (policija ima pravo da udalji nasilnika na period od tri dana). Prema navodima nevladinih organizacija, sudovi sada funkcionišu sa smanjenim kapacitetom budući da se bave hitnim slučajevima u vezi s mjerama za suzbijanje COVID-a-19, a slučajevi nasilja u porodici ne tretiraju se kao prioritetni. Nvladine organizacije takođe prijavljuju da se desila promjena prirode nasilja tokom trajanja mjera – psihološko nasilje (svađe između supružnika/partnera, ali i između roditelja i djece, posebno adolescenata) postaje sve izraženije. Neke porodice razlog takvog stanja nalaze u nedostatku finansijskih sredstava, nemogućnosti zadovoljavanja osnovnih potreba. Za razvedene parove sada poseban problem predstavlja ostvarivanje prava na posjetu djetetu/djeci, a čini se da žene trpe pojačani pritisak rođaka i prijatelja, koji smatraju „*da nije vrijeme da prijavljuju nasilje, jer sada je prioritet sačuvati zdravlje i život porodice*”.

Višestruka uskraćenost predstavlja jednu od glavnih briga. Romkinje, osobe s invaliditetom, tražioci azila i izbjeglice, žene koje žive u ruralnim područjima, starije žene koje nisu digitalno pismene – sve ove grupe višestruko su ugrožene i time izložene većem riziku. Samohrane majke s izdržavanom djecom obično imaju poteškoće ekonomske prirode, pogotovo ako ne dobijaju redovno alimentaciju, ili ako su izgubile posao (uglavnom zbog toga što rade u neformalnoj ekonomiji, ili u preduzećima/sektorima na koje mjere zaštite od COVID-a-19 značajnije utiču). Majke koje žive u iznajmljenim stanovima ne mogu da obezbijede novac za kiriju i u strahu su da će one i njihova djeca izgubiti krov nad glavom. **Hitno su im potrebni materijalna pomoć, hrana i sredstva za higijenu.**

34 *Izveštaj Evropske komisije o Crnoj Gori za 2019. godinu*, radni dokument Komisije: <https://bit.ly/3eDt244>.

Ograničena vidljivost djece koja su **žrtve ili svjedoci nasilja u porodici** izaziva posebnu zabrinutost. Nasilje nad djecom obično prijavljuju osobe koje nisu članovi njihovog domaćinstva. Uzimanje izjave od djece u prisustvu nasilnog roditelja dodatno smanjuje mogućnost njihove adekvatne zaštite od nasilja. Djeca nemaju pristup uslugama u istoj mjeri kao odrasli, pa za njih prijavljivanje nasilja predstavlja veći izazov.

Žene i djeca koja trenutno borave u skloništim morali su se prilagoditi novim okolnostima. Skloništa su ustanovila procedure koje štite korisnike i koje teže da smanje mogućnost infekcije. Djeca su usljed tih ograničenja postala nemirnija i uznemirenija, a majkama je sve teže da kontrolišu njihovo ponašanje. Nagle promjene u načinu obrazovanja takođe negativno utiču na djecu. Ona učestvuju u učenju na daljinu, ali ne uvijek s istim nivoom posvećenosti. Onlajn obrazovanje djeteta podrazumijeva i dodatni napor za majke. Usljed ograničene komunikacije, djeca koja trenutno sa svojim majkama borave u skloništim ne viđaju drugog roditelja. Prema navodima nekih nevladinih organizacija, dešava se da: 1) očevi prigovaraju majkama zbog toga što nisu u mogućnosti da posjete svoju djecu, što majke izlaže dodatnom pritisku; 2) očevi zadržavaju djecu kod sebe protivno sudskim odlukama o starateljstvu. Registrovan je i slučaj u kojem je nasilnik zloupotrijebio sudsku presudu o viđanju djece da izvrši dodatno nasilje nad ženom. Tokom trajanja mjera izolacije podnio je prijavu protiv majke zbog nepoštovanja sudske presude, što je rezultiralo njenim davanjem izjave u policiji i kod nje izazvalo dodatnu uznemirenost i strah. Fizičko distanciranje u kontekstu disfunkcionalnih odnosa dovodi do toga da se djeca koriste kao sredstvo konfrontacije.

Dodatni razlog za zabrinutost jeste i povećani rizik od opasnosti na internetu. UNICEF upozorava na povećan rizik za djecu „s obzirom na to da im se život dominantno odvija onlajn tokom mjera potpunog zatvaranja“.³⁵ Budući da sve više vremena provode na digitalnim platformama, djeca su sada izloženija seksualnom zlostavljanju i zavođenju u cilju seksualnog iskorišćavanja putem interneta. Uz to, nedostatak kontakta licem u lice s prijateljima i partnerima „može dovesti do rizičnijeg ponašanja, poput slanja seksualizovanih slika“, a već i samo znatnije provođenje vremena na internetu znači i veći rizik od digitalnog nasilništva. Iako nisu urađena istraživanja i izvještaji koji bi problem digitalnog nasilja u Crnoj Gori sagledali u kontekstu aktuelne epidemije, da se pretpostaviti da su djeca u Crnoj Gori bila više nego obično izložena tom riziku, jednako kao i djeca iz drugih zemalja.

Domicilni Romi

Prema posljednjem popisu stanovništva (2011), u Crnoj Gori živi 6.251 Roma i 2.054 Egipćana, u ukupno 1.541 domaćinstvu. Većina Roma živi u Podgorici, Beranama, Nikšiću, Bijelom Polju i Herceg Novom, dok je egipćanska zajednica najzastupljenija u Tivtu.³⁶ Veliki dio romske zajednice kao svoj maternji jezik koristi romski, koji uključuje oko 60 dijalekata. Većina Egipćana koristi albanski kao svoj maternji jezik.³⁷ Među članovima romske i egipćanske zajednice postoji razlika između domicilnih i nekadašnjih raseljenih lica.³⁸ Osobe koje su raseljene usljed sukoba u bivšoj Jugoslaviji čine oko 40% ukupne romske i egipćanske zajednice.

Procjena ranjivosti ove populacije prije epidemije COVID-a-19

Prije krize, Romi i Egipćani, posebno domicilni, bili su suočeni s ograničenim pristupom mogućnostima u različitim sferama života, pri čemu su žene bile izložene dvostrukoj diskriminaciji. Budžet izdvojen za ostvarivanje ciljeva predviđenih *Strategijom za socijalnu inkluziju Roma i Egipćana u Crnoj Gori za period 2016–2020.* nije dovoljan. Gotovo

35 Vidjeti: <https://www.unicef.org/press-releases/children-increased-risk-harm-online-during-global-covid-19-pandemic>.

36 Savjet Evrope i De Facto Consultancy, *Analiza stanja: identifikacija i mapiranje relevantnih izazova s kojima se suočava romska i egipćanska zajednica u Crnoj Gori*, 2019.

37 Ministarstvo za ljudska i manjinska prava, Vlada Crne Gore, *Strategija za socijalnu inkluziju Roma i Egipćana u Crnoj Gori za period 2016–2020.*

38 Savjet Evrope i De Facto Consultancy, *Ibid.*

svi marginalizovani Romi i Egipćani u Crnoj Gori (94%) suočavali su se s ozbiljnom materijalnom deprivacijom – poređenja radi, u sličnom položaju našlo se 49% ljudi drugih nacionalnosti koji žive u njihovoj blizini.³⁹ Uprkos nekim promjenama nabolje, glavni izazovi s kojima se suočava ova populacija i dalje su: upis (62%) i stepen završetka (34%) obaveznog obrazovanja, koji su i dalje najniži među zemljama zapadnog Balkana⁴⁰; nedostatak pažnje koja se posvećuje obrazovanju odraslih; loše ekonomsko stanje – slabi izgledi za pronalaženje posla, osim rada u komunalnim preduzećima, na sezonskim poslovima i prodaje korišćene i nove robe na pijacama; *loši uslovi stanovanja* u većini naselja – pristup kućama, nizak nivo opšte čistoće naselja; *loše zdravstveno stanje mnogih Roma* – kao rezultat teških i nebezbednih uslova rada (čišćenje ulica, prikupljanje sekundarnog otpada...), i nejednak pristup adekvatnoj ishrani i zdravstvenim uslugama.

I pored stalnih napora da se negativni uticaji ublaže, Romi i Egipćani suočavaju se s brojnim problemima koji se tiču ljudskih prava. Životni standard u ovim zajednicama znatno je ispod prosjeka. Prema *Istraživanju višestrukih pokazatelja*⁴¹ iz 2018. godine, 11,5% Roma i Egipćana uopšte nema riješeno stambeno pitanje, 11,7% nema pristup sanitarnim prostorijama, 5,7% nema pristup prostoriji za pranje ruku, a 18,1% nema izvor vode u kući⁴² U istom istraživanju mogu se naći dokazi o postojanju stambenih prostora u kojima boravi veliki broj lica – prosječno romsko i egipćansko domaćinstvo ima 5,5 članova, u poređenju sa 3,3 člana u domaćinstvima opšte populacije. Uz to, mnoge romske i egipćanske porodice žive u nelegalnim stambenim objektima, koji su ponekad sagrađeni od loših i lako zapaljivih materijala.

Siromaštvo je najprisutnije među romskom i egipćanskom populacijom. Prema MICS-u iz 2018. godine, 90% Roma i Egipćana doživljava neki oblik materijalne deprivacije. Samo 6,2% romskih i egipćanskih porodica živi u kućama s obrađenim podom, 40,3% ima samo jednu sobu za spavanje, a u prosjeku 3,3 osobe dijele istu prostoriju za spavanje. Uz to, 76,6% romskih i egipćanskih porodica ima frižider, 54,8% veš mašinu, 27,2% usisivač, a 34,5% električni šporet. Procenat romskih i egipćanskih porodica koje nisu vlasnici stana u kojem žive iznosi 36,1%.⁴³

39 Vidjeti: <https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/20190529-montenegro-report.pdf>

40 Ibid.

41 MONSTAT, Vlada Crne Gore, UNHCR i UNICEF, *Istraživanje višestrukih pokazatelja, MICS, 2018.*

42 MONSTAT, Vlada Crne Gore, UNHCR i UNICEF, *Ibid.*

43 MONSTAT, Vlada Crne Gore, UNHCR i UNICEF, *Ibid.*

Pretpostavljeni uticaji COVID-a-19 i relevantna zapažanja

Epidemija COVID-a-19 pokazala je koliko je zajednica Roma i Egipćana ranjiva na iznenadne krizne situacije. Na samom početku krize, nevladine organizacije koje rade na zaštiti prava Roma i Egipćana upozorile su da je dio romskih i egipćanskih porodica u posebnom riziku – žive u naseljima u kojima je vrlo teško održavati higijenu, pate od različitih hroničnih bolesti koje im skraćuju ukupni životni vijek i čine ih grupom koja je u posebnoj opasnosti od teških posljedica COVID-a-19. Nedostaju im hrana i resursi za zalihe potrebne za dužu izolaciju, dobijaju dezinformacije i nisu u mogućnosti da obavljaju redovne poslove.⁴⁴ Ovom spisku može se dodati i niz drugih ranjivosti. Na primjer, budući da samo 54,2% domaćinstava ima pristup internetu, a samo 15% ima kompjuter kod kuće, velikom broju romske i egipćanske djece nije dostupno onlajn obrazovanje, čime se dodatno povećava rizik od njihovog isključivanja iz obrazovnog sistema i zajednice.

„Živimo u trošnoj baraci bez pristojnih uslova za život. Imamo malu djecu i zabrinuti smo za njihovo zdravlje. Imamo internet, ali ne možemo da pratimo nastavu preko interneta. Dakle, potrebna nam je pomoć u hrani i higijeni, a djeci i podrška pri učenju.“

Muškarac, 35 godina, Konik

Prema procjenama relevantnih nevladinih organizacija, najmanje 50 porodica (ukupno 250 članova) nema pristup pijaćoj vodi i isto toliko porodica živi bez električne energije.

„Naša porodica već dvije godine nema podršku Centra za socijalni rad. Naš jedini prihod je od prodaje polovnih stvari na buvljoj pijaci. Plašim se da ćemo završiti u mraku jer nemamo novca za plaćanje računa za struju.“

Muškarac, 59 godina, Konik

Brza procjena potreba otkrila je da je većina ispitanika ostala ili potpuno bez **prihoda**, ili sa znatno umanjenim prihodima. Kad su u pitanju hitne potrebe izazvane novim okolnostima, **za sve ispitanike hrana** je na prvom mjestu, nakon čega slijede **higijenski proizvodi**, a zatim **ljekovi, odjeća i smještaj**. Od javnih usluga koje su im trenutno potrebne, prioritet su **zdravstvene usluge**, a zatim usluge **narodne kuhinje i pomoć u pronalaženju posla**. Važno je naglasiti da je gotovo polovina ispitanika navela da ima problem s podmirivanjem duga za struju (i vodu) i da je pomoć u ovom dijelu neophodna – bilo da budu oslobođeni plaćanja računa, ili da računi budu umanjeni. **Zdravstveni rizici** ostaju najčešći strah i prema podacima koji su dobijeni u drugoj etapi istraživanja.

44 Zvanična izjava nevladinih organizacija i građanskih aktivista koji su pozvali Vladu da preduzme konkretne mjere za zaštitu Roma i Egipćana u Crnoj Gori prilikom odgovora na COVID-19, izdata 18. marta, dostupno na: <https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/hitan-apel-nadleznima-da-zastite-romsku-population-od-koronavirusa-u-crnoj-gori>, datum pristupa: 10. april 2020.

„Ovaj virus je, pored ionako teškog života, dodatno otežao moje uslove za život. Ne primam nikakvu socijalnu pomoć, zavisim od buvlje pijace, koja je, dok je trajala epidemija, bila zatvorena. Sad, kad su mjere popustile, na istoj pijaci više nije kao što je bilo – ne može se zaraditi. Za tu hranu i nekako, za ostale potrebe (struja, voda i sl,) – teško.“

Muškarac, 60 godina, romsko naselje, Podgorica

Jedan broj ispitanika ukazao je na sljedeće strahove i probleme, koje su predstavili kroz svoje lične priče:

- Problemi u vezi s plaćanjem stanarine – zbog nedostatka novca strahuju da će ostati bez životnog prostora (stana);
- Problemi u vezi s diskriminacijom kojoj su izloženi od strane zdravstvenih radnika;
- Zbog nedostatka mogućnosti da prodaju proizvode na pijacama (što je nekima bio glavni izvor prihoda), novca nema čak ni za podmirenje najosnovnijih potreba;
- Strahuju da će im struja biti isključena jer nemaju novca za plaćanje računa;
- Neophodna im je pomoć za djecu kako bi ona mogla pratiti program učenja na daljinu.

„Živim sa suprugom i troje djece u stanu bez struje i hrane. Tokom virusa korone nisam imao mogućnost da radim, što nam je dodatno otežavalo uslove za život. Primili smo pakete hrane, međutim, ne dovoljno. Sada redovno posjećujem gradske kontejnere ne bih li pronašao milostinju.“

Muškarac, 41 godina, romsko naselje, Podgorica

Izbjeglice (azilanti), stranci koji traže međunarodnu zaštitu, osobe bez državljanstva (u riziku od apatridije)

Od uspostavljanja sistema azila u januaru 2007, do 18. marta 2020. godine, Crna Gora je primila ukupno 15.890 zahtjeva za azil, što svjedoči o povećanim kretanjima različitih migracionih grupa od sredine 2017. godine pa nadalje.

U vrijeme izbijanja epidemije COVID-a-19, sredinom marta 2020. godine, u Crnoj Gori je boravilo oko 200 tražilaca međunarodne zaštite i 27 lica s odobrenim azilom ili supsidijarnom zaštitom. Prema *Zakonu o međunarodnoj i privremenoj zaštiti stranaca (Zakon o azilu)*, stranci koji traže međunarodnu zaštitu imaju pravo da rade samo ako u Crnoj Gori borave više od devet mjeseci, dok lica s odobrenim azilom ili supsidijarnom zaštitom uglavnom imaju nesmetan pristup tržištu rada pod istim uslovima kao i stranci koji legalno borave u zemlji.

Pored lica koja su zatražila azil u zemlji, u Crnoj Gori živi i oko 12.500 izbjeglica iz bivše Jugoslavije, od kojih je oko 40% srpskog porijekla, oko 30% crnogorskog porijekla, a 25% pripada romskim i egipćanskim zajednicama. Postepeno, Crna Gora je stvarala mogućnosti za lokalnu integraciju lica izbjeglih zbog sukoba u bivšoj Jugoslaviji,

uspostavljanjem olakšane procedure za sticanje statusa stranca sa stalnim boravkom (kroz izmjene i dopune *Zakona o strancima* iz 2009. godine). Ovaj status im osigurava pristup većini prava koja su zagantovana državljanima Crne Gore, s izuzetkom prava glasa. Krajem januara 2020, među izbjeglicama iz bivše Jugoslavije bilo je 360 osoba čiji je pravni status bio nestabilan (uključujući 185 stranaca s privremenim boravkom i 175 osoba koje još čekaju rješenje zakonskog statusa), čime im je ograničen pristup zdravstvenoj i socijalnoj zaštiti i zapošljavanju. Pored toga, u Crnoj Gori su u istom periodu boravile 142 osobe koje su bile u riziku od apatridije i 367 osoba u situaciji sličnoj apatridiji.

„Potrebna mi je hitna pomoć da platim stanarinu jer više nemam primanja i ostaću bez stana.“

**32-godišnja žena iz Podgorice, podnositeljka
zahtjeva za međunarodnu zaštitu**

Procjena ranjivosti ove populacije prije epidemije COVID-a-19

Prema nacionalnom zakonodavstvu, izbjeglicama (azilantima), tražiocima međunarodne zaštite i osobama koje su od riziku od apatridije pripadaju brojna prava. Ipak, ova se lica u praksi često suočavaju s poteškoćama u efikasnom ostvarivanju pristupa tim pravima. Neki od razloga povezani su s jezičkim i kulturološkim barijerama, njihovim traumatičnim iskustvima, specifičnim potrebama i ranjivostima, a drugi s nedostatkom pravnog identiteta, nestabilnim pravnim statusom, još uvijek nedovoljnom koordinacijom nadležnih institucija i opštom marginalizacijom.

Evaluacija koju su prije izbijanja epidemije COVID-a-19 sproveli UNHCR i MRSS (2018) potvrdila je da ove osobe, zbog navedenih ograničavajućih faktora, spadaju u kategoriju ugroženih grupa (ljudi koji žive u siromaštvu, slabo obrazovani, dugoročno nezaposleni ili zaposleni u sektorima s nižim primanjima, kao i osobe lošeg zdravstvenog stanja). Iako glavni uzroci ranjivosti ovih grupa mogu biti različiti, svi vode do iste situacije – nesposobnosti ili ograničene sposobnosti da se stekne prilika za oslanjanje na sopstvene prihode za život. Zato je za pripadnike ovih ugroženih grupa neformalni posao često jedini mogući izbor, uključujući sakupljanje otpadnog materijala.

„Moja situacija je veoma teška. Ne mogu da izađem iz svog smještaja kako bih radio i ostvario neki prihod. Moja porodica sada gladije. Hitno su mi potrebni lijekovi jer moje dijete ima epilepsiju.“

**24-godišnji muškarac iz Berana,
osoba u riziku od apatridije**

Pretpostavljeni uticaji COVID-a-19 i relevantna zapažanja

Glavne mjere koje je Vlada uvela kao odgovor na epidemiju COVID-a-19 pogodile su mnoge izbjeglice (azilante), uključujući one sa prostora bivše Jugoslavije, tražioce međunarodne zaštite i osobe koje su u riziku od apatridije. Zatvaranje svih granica i ključnih javnih institucija, obustava rada svih komercijalnih preduzeća (s izuzetkom onih čiji se rad smatra posebno bitnim), zatvaranje objekata za prijem tražilaca međunarodne zaštite sa zabranom ulaska ili izlaska lica u svrhu samoizolacije, ograničavanje kretanja koje važi za cjelokupnu populaciju – sve je to ozbiljno ugrozilo prihode, životni standard i otpornost značajnih segmenata lokalnog stanovništva, a posebno izbjeglica (azilanata), tražilaca međunarodne zaštite i osoba u riziku od apatridije, koji su već bili na dnu socio-ekonomske ljestvice.

„Nekad smo živjeli od sakupljanja sekundarnog materijala. To sada ne možemo. Primamo socijalnu pomoć, a sad smo primili 50 eura. Ipak, to nije dovoljno. Jedno od moje djece ne može da prati onlajn nastavu.“

**36-godišnja žena iz Podgorice,
osoba u riziku od apatridije**

Potpuno zatvaranje granica i ograničenje kretanja doveli su do toga da više od tri četvrtine izbjeglica (azilanata), tražilaca međunarodne zaštite i osoba u riziku od apatridije – populacije koja je do tada radila prvenstveno u neformalnom sektoru – odmah izgubi posao, ili skoro potpuno izgubi svoje prihode. Zbog toga su ove zajednice ukazale na hitnu potrebu za hranom, higijenskim proizvodima, lijekovima, odjećom, ali i smještajem, budući da ne mogu da plaćaju stanarinu.

S postepenim ublažavanjem ograničenja, situacija u zemlji se donekle popravila. Ipak, na kraju maja 2020. godine, 60% izbjeglica (azilanata), tražilaca međunarodne zaštite i osoba u riziku od apatridije i dalje je bilo bez posla ili mogućnosti da ostvari prihode. Ovaj problem je posebno izražen među tražiocima međunarodne zaštite, koji žive u privatnom smještaju, i među licima kojima je na osnovu Zakona o azilu priznat status izbjeglice (azilanta), a od kojih je više od 70% izgubilo posao ili prihode.

Dva i po mjeseca od uvođenja mjera ograničenja, hrana i higijenska sredstva i dalje su bila u samom vrhu prioriternih potreba za izbjeglice s prostora bivše Jugoslavije i lica u riziku od apatridije, dok je tražiocima međunarodne zaštite koji žive u privatnom smještaju i licima s priznatim statusom izbjeglice (azilanta) (na osnovu Zakona o azilu) bila neophodna hitna pomoć u obezbjeđenju smještaja. Usljed gubitka posla/prihoda, oni su se suočili s ozbiljnim rizikom da neće moći da plaćaju kiriju i da će postati beskućnici.

Što se tiče osnovnih javnih usluga, u maju 2020. godine prioritarna potreba izbjeglica s prostora bivše Jugoslavije i lica u riziku od apatridije i dalje se odnosila na usluge sistema zdravstvene zaštite. Na drugoj strani, potrebe tražilaca međunarodne zaštite koji žive u privatnom smještaju i lica kojima je na osnovu Zakona o azilu priznat status izbjeglice (azilanta) pomjerile su se ka podršci u traženju posla i pravnoj pomoći za regulisanje statusa i pristup pravima.

Za razliku od situacije s početka epidemije, kad je većina pripadnika ovih zajednica bila najviše zabrinuta zbog zdravstvene situacije u zemlji, krajem maja su se njihove glavne brige odnosile na ekonomske rizike i negativne efekte epidemije na ukupnu ekonomsku situaciju.

„Samohrana sam majka četvoro djece. Ne ispunjavam uslove za socijalnu pomoć, pa hranu uzimam na veresiju, iz obližnje prodavnice. Vlasnik mi više ne vjeruje, a teško je naći nekoga od koga možete pozajmiti novac. Pomoć Crvenog krsta je nedovoljna, a moja djeca nemaju načina da prate onlajn nastavu.“

**40-godišnja žena iz Podgorice,
osoba u riziku od apatridije**

Situaciju u kojoj se nalaze romske i egipćanske izbjeglice karakterišu iste brojne ranjivosti koje su svojstvene domicilnom romskom stanovništvu, a koje su opisane u prethodnom poglavlju. Mnogi od njih nisu u mogućnosti da se pridržavaju mjera fizičkog distanciranja, što je posljedica života mnogočlanih porodica u skućenim prostorima lošeg kvaliteta, u naseljima u kojima prebivaju već decenijama. Njihovi inače nestabilni izvori prihoda sada su drastično smanjeni, što te porodice dovodi do još veće socijalno-ekonomske ugroženosti. Njihova djeca su doživljavala brojne prepreke u praćenju programa učenja na daljinu, kasneći za svojim vršnjacima u pogledu obrazovanja.

„Nemam više mogućnosti da radim kao prije. Dakle, ja mogu da radim svaki treći ili četvrti dan, jer se ljudi plaše da me zaposle zbog ovog virusa. Imam troje djece, a potrebne su nam kašice, hrana za bebe i higijenski proizvodi.“

**49-godišnji muškarac iz Berana,
osoba u riziku od apatridije**

Uprkos naporima Vlade da blagovremeno informiše ove kategorije stanovništva o svemu vezanom za aktuelnu epidemiju COVID-a-19, jezička barijera ograničava njihov pristup informacijama i upućuje ih skoro isključivo na informacije i podršku koje pružaju agencije UN u zemlji. U cilju premošćavanja ovih prepreka, UNHCR je uspostavio tri namjenske Vajber grupe i jednu SOS telefonsku liniju kako bi se doprlo do azilantskih i izbjegličkih zajednica i omogućila im se komunikacija na nekom od više ponuđenih jezika. Namjenski materijal za komunikaciju o riziku, čiji su autori SZO i UNICEF, preveden je na sve relevantne jezike i podijeljen svim relevantnim institucijama širom zemlje. Isti materijal dostupan je i na društvenim mrežama.

„Ne izlazim jer se plašim da bismo ja i članovi moje porodice mogli da se zarazimo. Nedostaje mi druženje s prijateljima.“

80-godišnja žena iz Budve, strankinja s privremenim (do tri godine) boravkom u zemji

Migranti (sezonski radnici, stranci)

Prema podacima Ministarstva unutrašnjih poslova, u Crnoj Gori je od januara do avgusta 2019. godine izdato ukupno 19.500 dozvola za privremeni boravak i radnih dozvola za strance, od čega 3.600 po osnovu sezonskog zapošljavanja. Najveći broj dozvola za sezonsko zapošljavanje stranih radnika izdat je u okviru ugostiteljskih usluga u domaćinstvima i hotelima. Slijede građevinski izvođači i druge djelatnosti za koje nema dovoljno registrovanih domaćih radnika na tržištu rada. Na osnovu podataka iz prošle godine, turistička i građevinska industrija oslanjale su se u velikoj mjeri na stranu radnu snagu.

Procjena ranjivosti ove populacije prije epidemije COVID-a-19

Migranti spadaju u najugroženije grupe radnika, one koje ekonomska kriza najviše pogađa. Radnici migranti lako bivaju otpušteni, njihovi radni angažmani često su nestandardni i karakteristični za slabo regulisane sektore ili aktivnosti. Oni takođe strahuju od deportacije u slučaju da izgube posao i radnu dozvolu. Migranti su u posebno delikatnoj situaciji, koja ih čini ranjivim i usljed koje se često suočavaju sa specifičnim izazovima. Ova nerijetko zapostavljena i stigmatizovana populacija može imati poteškoće u pristupu čak i onim zdravstvenim i socijalnim uslugama koje su inače lako dostupne opštoj populaciji.

Pretpostavljeni uticaji COVID-a-19 i relevantna zapažanja

Pojavom COVID-a-19 broj radnika migranata u Crnoj Gori znatno se smanjio. Veliki je broj radnika s privremenom radnom dozvolom koji su se, nakon što su izgubili posao, vratili u svoje matične države. Tačan broj radnika migranata koji su ostali u Crnoj Gori još uvijek nije poznat. Kako se epidemija pogoršavala, radnici migranti suočili su se s povećanim zdravstvenim rizicima. Njihovu situaciju sada karakteriše nedostatak zdravstvenog osiguranja i pristupa zdravstvenoj zaštiti, neizvjesnost u pogledu zadržavanja radnog mjesta zbog prekida poslovanja i otpuštanja s posla, te rizik od gubitka redovnog statusa zbog pooštrenih mjera ograničenja koje se odnose na putovanja.

Prema podacima prikupljenim u prvoj etapi istraživanja, određeni broj radnika migranata koji i dalje borave u Crnoj Gori bilježi značajno smanjenje prihoda ili gubitak prihoda. Podaci prikupljeni u drugoj etapi ispitivanja pokazuju da su neki ispitanici u maju odlučili da se vrate u svoje zemlje porijekla. Takva situacija može se objasniti ponašanjem kompanija koje zapošljavaju ove radnike, a koje uglavnom pribjegavaju kratkoročnim aranžmanima – skraćeno radno vrijeme i smanjena plaćanja zaposlenima, honorarni angažman radnika ili slanje na neplaćeni odmor. Kao posljedica takvog pristupa, radnici migranti koji nisu imali dovoljne prihode da pokriju osnovne životne potrebe, kao što su smještaj i hrana, morali su da napuste Crnu Goru i vrate se u svoju zemlju porijekla.

Za većinu ispitanika u prvoj etapi istraživanja, najhitnije potrebe u kontekstu trenutne situacije bile su vezane prije svega za **higijenske proizvode**, a potom za **hranu i smještaj**. Prema podacima prikupljenim u drugom krugu, većina ispitanika je navela potrebu za internetom, kao sredstvom pravovremenog i tačnog informisanja.

Od javnih usluga koje su ispitanici u prvom krugu prikupljanja podataka izdvojili kao najpotrebnije, na prvom mjestu su **zdravstvene usluge** i **pomoć u pronalaženju posla**. S postepenim ublažavanjem restriktivnih mjera uvedenih za vrijeme epidemije i s otvaranjem granica dolazi do određene promjene u prioritetima, pa ispitanici koji su ostali u zemlji kao najpotrebnije javne usluge navode zdravstvenu zaštitu i psiho-socijalnu podršku.

„Živim s dvije mlađe sestre u malom iznajmljenom stanu. Pošto sam izgubila posao, isto kao i moje sestre, nismo u mogućnosti da platimo cjelokupni iznos stanarine. Vlasnica je rekla da moramo napustiti stan.“

37-godišnja žena iz Bosne i Hercegovine, trenutno živi u Budvi, strankinja s privremenim boravkom

Na početku epidemije novog koronavirusa, mnogi ispitanici su bili zabrinuti zbog statusa svojih radnih dozvola i boravišnog statusa u Crnoj Gori, iako su nacionalne institucije objavile da će sve radne dozvole važiti dok se ne okonča situacija izazvana epidemijom. Nakon postepenog ublažavanja restriktivnih mjera, ispitanici čije su radno-boravišne dozvole istekle informisali su se o proceduri za obnavljanje tih dokumenata. Međutim, velike gužve, kao posljedica stagnacije u radu službi tokom dva mjeseca epidemije, veoma su usporile proceduru obnavljanja radno-boravišnih dozvola. Veliki broj ispitanika ipak vjeruje da će uspjeti da obnovi svoje radne i boravišne dozvole. S druge strane, neki od njih navode da strahuju od gubitka posla i da će im poslodavci značajno smanjiti plate.

„Šta će se dogoditi ako poslodavac ne bude mogao da priušti da uplati potrebne poreske doprinose za produženje moje radne dozvole? Šta će se desiti sa mnom, da li moram da napustim Crnu Goru?“

45-godišnja žena koja trenutno živi u Podgorici, strankinja s privremenim boravkom

Mnogi radnici nemaju nikakvu ušteđevinu, pa nemaju čime da ublaže čak ni manje negativne promjene u prihodima ili rashodima. Stoga je realna opasnost da će se slabije plaćeni radnici i njihove porodice suočiti sa značajnim ekonomskim izazovima.

„Šta će se dogoditi s mojim poslom? Moj suprug i ja smo izgubili prihode, a firma nam je zatvorena. Kao stranci, nemamo pravo da od Vlade tražimo kredit za oporavak. Ko će nam pomoći?“

**51-godišnja žena koja trenutno živi u Podgorici,
strankinja sa stalnim boravkom**

„Pošto sam izgubila posao u lokalnoj kafani, gdje sam radila kao konobarica, nemam ni novca niti gdje da živim. Zahvaljujući prijatelju koji me trenutno podržava, i dalje sam u Crnoj Gori, ali nisam sigurna koliko dugo mogu ovako i gdje bih otišla.“

**25-godišnja djevojka koja trenutno živi u Pljevljima,
strankinja s privremenim boravkom**

Migrantima koji su neformalno zaposleni prijeti još veća opasnost da ostanu bez posla i budu radno eksploatisani (uključujući neisplaćivanje plata koje su već zaradili).

Prema podacima prikupljenim tokom obje faze istraživanja, većina radnika migranata osjeća najveći strah od zdravstvenih i ekonomskih rizika. Pri navođenju pozitivnih aspekata ove situacije, većina ispitanika je govorila o vremenu provedenom s porodicom. U teškim trenucima i izazovnom vremenu koje je nametnula epidemija, ljudi pronalaze trenutke mira boraveći sa svojim porodicama, za koje u redovnim okolnostima često nemaju vremena zbog posla. S druge strane, govoreći o negativnim aspektima, većina ispitanika navela je umanjene prihode. Veliki broj radnika migranata izražava zabrinutost zbog ekonomske situacije kao posljedice epidemije COVID-a-19 i strahuje od toga kako će se ta situacija odraziti na njihova radna mjesta. Jedan broj ispitanika navodi i izraženu brigu za svoje zdravlje i zdravlje svojih bližnjih.

Mnoge grupe radnika migranata, posebno onih niskokvalifikovanih, često su smještene u skućenim stambenim objektima koji ne ispunjavaju ni minimalne standarde i gdje je rizik od zaraze, ali i drugih bolesti (uključujući pojačani psihološki pritisak), znatno veći. U situaciji potpune izolacije, ovi rizici postaju sve izraženiji. Radnici migranti koji rade na gradilištima takođe su izloženi povećanom riziku od infekcije koronavirusom. Osim toga, migranti s neregulisanim statusom možda neće htjeti da prijave da su bolesni, povećavajući na taj način rizik od širenja zaraze.

U situaciji kad je mogućnost zapošljavanja novih radnika znatno ograničena, postoji rizik da poslodavci dodatno optereće postojeće radnike migrante, ili da ograniče njihovu mogućnost napuštanja posla i povratka u zemlju porijekla, ako to požele. Rizik od zloupotrebe prava radnika, posebno kroz ograničavanje kretanja i mogućnosti povratka u zemlju porijekla, postaje mnogo veći u kriznim vremenima.

Lica koja se nalaze u zatvoru

U martu 2020. godine, u zatvorima u Podgorici i Bijelom Polju nalazilo se ukupno 1.118 osoba, od čega 1.098 muškaraca, 12 žena i osam maloljetnika. Iako do trenutka zaključenja ovog izvještaja nisu bili dostupni zvanični podaci, pretpostavlja se da brojevi u aprilu, maju i junu bili slični.

Procjena ranjivosti ove populacije prije epidemije COVID-a-19

Uopšteno govoreći, pritvorenici i zatvorenici u mnogim zemljama imaju ograničen pristup uslugama poput zdravstvene zaštite (zbog izolacije) i lošiji pristup informacijama. Takođe, česta je pojava da vlasti, usljed stigme koja ove osobe prati, ne ulažu dovoljno sredstava da im obezbijede adekvatne uslove u zatvoru. U Crnoj Gori postoje tri glavna razloga za zabrinutost koja su bila prisutna i prije izbijanja epidemije, a tokom epidemije su doprinijela dodatnoj ranjivosti ovih osoba. Prvi je razlog preveliki broj lica koja borave u podgoričkom istražnom zatvoru (čekajući na suđenje, ili dok je suđenje u toku). U martu ove godine, u podgoričkom istražnom zatvoru bilo je smješteno 348 osoba, iako je njegov kapacitet da primi najviše 293 osobe. Drugo, broj zaposlenih koji pružaju usluge osobama u zatvoru za 20 procentnih poena je manji nego što je to potrebno. Taj manjak usluga u odnosu na potrebe zatvorenih lica ujedno je jedan od glavnih razloga što još nije otvoren poseban zatvor za maloljetnike. Na kraju, zdravstveni i higijenski uslovi u mnogim pritvorskim jedinicama policije nisu bili potpuno zadovoljavajući ni prije epidemije COVID-a-19, što uključuje i infrastrukturu koju je potrebno unaprijediti i opremu i materijale koje treba zamijeniti ili popraviti.

Pretpostavljeni uticaji COVID-a-19 i relevantna zapažanja

Osobe lišene slobode spadaju u ranjivu kategoriju kad je riječ o COVID-u-19. Naime, ova bolest se u zatvoru može veoma brzo proširiti zbog velikog broja ljudi u istom, zatvorenom prostoru, a u nekim slučajevima i zbog ograničenog pristupa higijeni i zdravstvenoj zaštiti. Međunarodni standardi nalažu da države osiguraju svim zatvorenicima onakav kvalitet zdravstvene zaštite kakav je dostupan u zajednici, te da se to odnosi na sve osobe, bez obzira na starosnu dob, državljanstvo, nacionalnost ili migracioni status.

Održavanje zdravlja u zatvorskim ustanovama u interesu je osoba lišenih slobode, ali i osoblja tih ustanova i cijele zajednice. Veoma je važno zatvorenicima i zatvorskom osoblju obezbijediti informacije o COVID-u-19, posebno one vezane za zdravlje i mjere za sprečavanje širenja infekcije. Zatvorenicima je, u prvom redu, neophodno predočiti jasne informacije o restriktivnim mjerama, poput privremene zabrane porodičnih posjeta. U nekim zemljama nedostatak takvih informacija proizveo je nered, od kojih su neki doveli čak i do smrtnih ishoda među pritvorenima.

Uprava za izvršenje krivičnih sankcija (UIKS), koja upravlja zatvorskim objektima, preduzela je mjere za ublažavanje rizika od COVID-a-19 u zatvoru za odrasle i u odjeljenju za maloljetnike. U dogovoru s Institutom za javno zdravlje (IJZ), izrađen je krizni plan djelovanja. Zaštitnik ljudskih prava i sloboda, koji vrši monitoring stanja u zatvorima, utvrdio je da je Uprava, koja je i prije prvih potvrđenih slučajeva infekcije u Crnoj Gori bila u redovnoj komunikaciji s Ministarstvom zdravlja, sastavila protokole o postupanju u slučaju COVID-a-19 koji uključuju i procedure prilikom prijema novih zatvorenika. Takođe je saopšteno da zatvorsko osoblje posjeduje opremu neophodnu za zaštitu od COVID-a-19.

Uprava policije je izdala direktivu svim policijskim službenicima na koji način da obavljaju operacije u vrijeme epidemije, shodno uputstvima IJZ. Policijski službenici koji su vršili hapšenja i bili zaduženi za policijske pritvorske

jedinice sada raspolažu svom potrebnom ličnom zaštitnom opremom (maske, rukavice i štitovi). Licima koja su pritvorena tokom epidemije inicijalno nije bila obezbijeđena zaštitna oprema, ali je od početka juna postala dostupna i za njih.

Informacije vezane za zdravlje distribuirane su tokom epidemije COVID-a-19 zatvorenim licima i licima u pritvoru. Posjete porodica su zabranjene, a zatvorenima je na raspolaganju određeno vrijeme tokom kojeg mogu na druge načine komunicirati sa članovima porodice. Prema navodima, zatvorenici su iskazali zahvalnost na adekvatnim informacijama o zabrani porodičnih posjeta i mogućnosti da ostvare telefonske i video pozive kako bi komunicirali sa članovima porodice. Uprava zatvora je sproveda anketu među zatvorenima da bi identifikovala njihove potrebe u novonastalim okolnostima izazvanim epidemijom COVID-a-19. Zatvorenici su kao glavni razlog za zabrinutost naveli nedostatak psiho-socijalne podrške od strane članova porodice, istakavši da alternativni načini komunikacije nisu potpuna zamjena za direktne posjete.

Zabrinutost je izražena i u odnosu na neadekvatne uslove u pritvorskim jedinicama policije širom države. Savjet za građanski nadzor nad policijom i institucija Ombudsmena posebnu pažnju su posvetili pritvorskim jedinicama u Podgorici, Danilovgradu, Nikšiću, Beranama i na Cetinju.⁴⁵ Utvrđeno je da postoji nedovoljna količina higijenskih sredstava (nedostatak vode i sapuna), neadekvatna infrastruktura, nedovoljan broj kreveta (pa su neki pritvorenici prinuđeni da dijele krevet) i neodgovarajuća posteljina. Neka pitanja su rješavana, ali neka i dalje ostaju problem koji može povećati rizik od širenja COVID-a-19. Srećom, prema policijskim izvorima, do sredine juna nije zabilježen nijedan slučaj infekcije novim koronavirusom ni među pritvorenicima, ni među policajcima koji su učestvovali u hapšenju i pritvaranju osumnjičenih.

Organizacije civilnog društva i policija uputili su apel tužilaštvu da se u toku epidemije pritvor određuje samo kad je to neophodno, imajući u vidu i trenutne uslove u pritvorskim jedinicama. Iako je nakon toga broj novopritvorenih lica počeo da se smanjuje, značajan je broj osoba koje su tokom epidemije zadržane u policijskom pritvoru.

Djeca u zatvoru i vaspitnoj ustanovi nezavodskog tipa

Djeca u zatvoru često su lošijeg zdravlja nego odrasli zatvorenici. Iskustvo pokazuje da je veća vjerovatnoća da će djeca zatvorenici biti slabijeg psiho-socijalnog, fizičkog i mentalnog zdravlja, te da se stanje njihovog zdravlja u zatvorskim uslovima pogoršava. Često im nedostaje i adekvatan pristup kvalitetnim uslugama, uključujući psiho-socijalnu podršku i podršku mentalnom zdravlju, socijalne i obrazovne usluge.⁴⁶

Od izbijanja COVID-a-19 nije bilo novih slučajeva smještanja u zatvor za maloljetnike. U junu 2020, u maloljetničkom zatvoru nalazilo se osmoro mladih, od kojih šestoro ima 18 ili više godina. Dva mladića su na izdržavanju zatvorske kazne za maloljetnike, a šestorici je određena krivična sankcija upućivanja u ustanovu zavodskog tipa. Maloljetnici imaju pristup informacijama koje se odnose na COVID-19, kao i pristup Vajber aplikaciji kako bi bili u kontaktu sa svojim porodicama. Tokom epidemije nije bilo posjeta porodice niti slanja paketa. Rehabilitaciona terapija maloljetnih zatvorenika obavljala se u smanjenom obimu i bila je fokusirana na individualan rad, dok su grupna

45 Više informacija na: <https://www.cdm.me/hronika/zekovic-potrebno-poboljsanje-uslova-u-prostorijama-za-zadrzavanje-ob-danilovgrad/>, <https://balkaninsight.com/2020/04/14/montenegro-warned-about-poor-conditions-in-remand-prisons/>, <https://www.vijesti.me/tv/emisije/439249/niksic-tv-vijesti-dozvoljeno-da-snimi-prostorije-za-zadrzavanje-pritvorenika-tek-kad-je-pocela-rekonstrukcija>, i <http://www.ombudsman.co.me/article.php?id=34420>, kao i <http://www.ombudsman.co.me/article.php?id=34420>.

46 The Alliance for Child Protection in Humanitarian Action and UNICEF, Technical Note: COVID-19 and Children Deprived of their Liberty, 2020. [Savez za zaštitu djece u humanitarnom djelovanju i UNICEF, *Tehnički dokument: COVID-19 i djeca lišena slobode*, 2020]

terapija i grupni rad bili obustavljeni iz preventivnih razloga. Umjesto toga, vanjskim i sportskim aktivnostima posvećeno je više vremena nego inače. Zatvorenici su prolazili redovne zdravstvene preglede. Dosadašnji zahtjevi za prijevremeno puštanje iz zatvora nisu odobreni jer nijedan maloljetnik ne ispunjava potrebne kriterijume.

U junu 2020. godine, u **Centru za djecu i mlade „Ljubović“** nalazilo se 16 djece (tri djevojčice i 13 dječaka) od kojih je prema devetoro djece određena krivična sankcija upućivanja u instituciju nezavodskog tipa a sedmero je upućeno od strane centara za socijalni rad. Nakon izbijanja epidemije COVID-a-19, osmoro djece koja su imala adekvatne porodične uslove pušteno je kući. Kad je došlo do ublažavanja mjera, djeca su vraćena u ustanovu. Prema preporuci IJZ, određeni broj vaspitača, psihologa i higijeničara stalno je boravio u Centru kako bi se smanjio obim ulazaka i izlazaka iz tog prostora i ograničili kontakti s osobama van ustanove. Svi su raspolagali potrebnom zaštitnom opremom, a svakom djetetu/mladoj osobi je po dva puta dnevno mjerena tjelesna temperatura. U skladu s važećim protokolima i procedurama, zabranjene su posjete Centru i izlasci štićenika. To je za djecu predstavljalo veliki izazov budući da su prije epidemije pola dana provodili van Centra, u školi ili na poslu. Osoblje Centra je taj problem pokušalo da prevaziđe kroz individualni rad s djecom, nastavljajući s rehabilitacionom terapijom usklađenom s njihovim individualnim planovima. Osoblje navodi potrebu za dodatnim vještinama kako bi bili u stanju da djeci pruže adekvatnu podršku tokom produženog boravka u Centru, ali i tokom drugih vanrednih situacija do kojih može doći uvođenjem nekih hitnih mjera poput mjera zatvaranja.

Djeca su tokom epidemije bila suočena i s poteškoćama vezanim za ograničenja opreme (računari ili televizori) koja im je neophodna za učenje na daljinu, pa su vaspitači koristili lične laptope kako bi djeci pomogli u školovanju. Osoblje Centra je pružalo sve neophodne informacije o epidemiji COVID-a-19 u zemlji i nastojalo da angažuje djecu u sportskim i rekreativnim aktivnostima. Djeca su održavala telefonski kontakt s porodicama.

LGBTI populacija

Crnogorski Ustav i Zakon o zabrani diskriminacije zabranjuju diskriminaciju po bilo kom osnovu. Zakon precizira da to uključuje diskriminaciju po osnovu seksualne orijentacije i rodnog identiteta. Vlada promovise jednaka prava lezbijske, gej, biseksualne, transrodne i interseksualne zajednice (LGBTI). Trenutno sprovodi drugu petogodišnju *Strategiju za poboljšanje kvaliteta života LGBTI osoba u Crnoj Gori (2019–2023)* i to čini u bliskoj saradnji sa LGBTI grupama. Crna Gora ima rastuću, sve vidljiviju i aktivniju LGBTI zajednicu i nevladine organizacije koje se aktivno zalažu za jednaka prava i pružaju usluge LGBTI osobama.

Procjena ranjivosti ove populacije prije epidemije COVID-a-19

Iako se stavovi javnosti prema podršci jednakim pravima LGBTI osoba popravljaju, a na snazi su različiti zakoni, strategije i programi koji garantuju LGBTI prava, članovi LGBTI zajednice u Crnoj Gori suočavaju se sa značajnom stigmatizacijom, diskriminacijom i govorom mržnje, isključivanjem i nasiljem u svojim domovima i izvan njih. Zabrinutost zbog ozbiljne diskriminacije i rodno zasnovanog nasilja nad lezbijskim, biseksualnim i transrodnim ženama izrazio je i Komitet UN-a za eliminaciju diskriminacije žena.⁴⁷ Zaštitnik ljudskih prava i sloboda takođe je izvjestio o riziku od kršenja prava, uključujući nasilje, kojem je ova zajednica izložena.⁴⁸

47 Odbor za eliminaciju diskriminacije žena, Zaključna zapažanja o drugom periodičnom izvještaju Crne Gore, CEDAV/C/MNE/CO/2, 24. jul 2017, stav 46.s

48 Zaštitnik ljudskih prava i sloboda Crne Gore, Izvještaj za Univerzalni periodični pregled ljudskih prava u Crnoj Gori, Treći ciklus, jun 2017.

Postoji ograničena odgovornost za krivična djela protiv pripadnika LGBTI zajednice.⁴⁹ Stigma, diskriminacija i nasilje utiču na nivo stresa i predstavljaju značajan rizik za fizičko i psihičko zdravlje pripadnika LGBTI zajednice.

Pretpostavljeni uticaji COVID-a-19 i relevantna zapažanja

Globalni podaci pokazuju da tretmani kojima se podvrgavaju LGBTI osobe mogu biti odloženi ili prekinuti usljed preopterećenja zdravstvenog sistema tokom krize izazvane epidemijom COVID-a-19. Ograničenja kretanja i izlazaka iz kuće dovela su do situacije da mnogi mladi pripadnici LGBTI zajednice budu zatvoreni u neprijateljskim okruženjima, budući da su bili upućeni na članove porodice ili sustanare koji ih ne podržavaju. Na taj način oni su bili izloženi većem riziku od nasilja nego inače, pa su i neraspoloženje i strah bili veći. Mnoge osobe iz LGBTI zajednice rade u neformalnom sektoru i nemaju mogućnost da dobiju plaćeno bolovanje i naknadu za nezaposlene, ili pak nisu pokrivene socijalnom i zdravstvenom zaštitom.

Kvalitativno istraživanje sprovedeno u Crnoj Gori uključivalo je 46 pripadnika LGBTI zajednice (devet žena, sedam muškaraca, tri lezbijke, sedam gej osoba, 16 transrodnih osoba, jednog interseksualca, jednu rodnu varijantu i dvije nebinarne osobe). Rezultati su pokazali da je **50% ispitanika ili potpuno izgubilo svoje prihode ili su im prihodi smanjeni za više od 50%** usljed epidemije COVID-a-19 i preduzetih mjera. Tri najvažnije trenutne potrebe koje su LGBTI osobe identifikovale bile su **hrana (25%), sklonište (17%) i lijekovi (13%)**. Ispitanici su izdvojili **psihološku podršku (30%), zdravstvenu zaštitu (22%) i pomoć u traženju zaposlenja** kao tri najpotrebnije usluge za ublažavanje uticaja krize izazvane COVID-om-19. Više od polovine ispitanika (56%) bilo je najviše zabrinuto zbog svojih **ekonomskih izgleda**, strahujući od gubitka prihoda i smanjene sposobnosti da se izdržavaju. Slijede brige zbog **zdravstvenih rizika** (18%) i zbog **povećanja rizika od nasilja ili kriminala** (13%).⁵⁰

U skladu s tim nalazima, organizacije za zaštitu LGBTI prava izvijestile su da se članovi njihove zajednice koji su zbog epidemije COVID-a-19 izgubili posao suočavaju s velikim teškoćama u održavanju ekonomske nezavisnosti. Ta nezavisnost im omogućava da vode samostalan život, što je od suštinskog značaja za one čije je izvorno porodično okruženje homofobično ili transfobično. Stoga su LGBTI osobe sada izložene povećanom riziku od beskućništva ili povratka u neprijateljsko kućno okruženje. Prema navodima nevladinih organizacija koje se bave LGBTI pravima, neki od onih koji su se vratili svojim porodičnim kućama već su se suočili s nasiljem.

„Ovo je jedan od najtežih perioda u mom životu. Zbog zabrane kretanja moram da provodim vrijeme sa homofobičnom i često nasilnom porodicom. Kod kuće provodim vrijeme u svojoj sobi, što maltene znači izolaciju u izolaciji. Zbog finansijskih poteškoća članovi moje porodice su nervozniji nego inače, a to dodatno pojačava nivo verbalnog nasilja kojem sam podvrgnuta.“

19-to godišnja žena, Berane

49 Na primjer, u toku 2019. godine podnijeto je više od 100 pritužbi na diskriminaciju, govor mržnje i verbalno zlostavljanje u medijima. Iste godine (2019) samo je jedna osoba osuđena za nasilno ponašanje prema LGBTI osobi počinjeno u toku 2017. godine, a informacija je objavljena u junu 2020. godine, u Dokumentu o stanju u poglavljima 23 i 24 za Crnu Goru (Non-paper on the state of play regarding Chapters 23 and 24 for Montenegro).

50 Kancelarija Visokog komesara za ljudska prava, Ljudska prava u središtu odgovora, teme u fokusu, broj 19 i Ljudska prava LGBTI osoba, 17. april 2020.

Ograničenja izazvana COVID-om-19, a posebno mjere opšteg zatvaranja u periodu od marta do maja, uticala su na dostupnost usluga podrške za pripadnike LGBTI zajednice i umanjile mogućnost njihovog pristupa tim uslugama. Nakon što su zatvorena dva centra u Podgorici koja su pružala podršku zajednici, vršnjačka podrška je znatno smanjena. Usluge savjetovanja, veoma značajne u dijelu psihološke pomoći, ograničene su i svedene isključivo na one koje se pružaju putem interneta ili telefonom. Neke od LGBTI osoba s ozbiljnim zdravstvenim tegobama doživljavaju dodatni stres jer su izložene većem riziku od zaraze COVID-om-19. Takođe, tokom perioda zatvaranja LGBTI organizacije nisu mogle da podnesu tužbe za slučajeve govora mržnje i diskriminacije policiji jer nije bio uspostavljen adekvatan elektronski sistem za prijavljivanje. S popuštanjem mjera u maju, podnošenje žalbi je ponovo omogućeno.⁵¹

„Kako je sredina u kojoj živim prilično homofobična, intimnost koju imam sa prijateljima koji me podržavaju mi je od suštinskog značaja. Kad sam izgubio tu podršku, moje mentalno zdravlje se pogoršalo.“

34-godišnji muškarac, Nikšić

LGBTI organizacije su članovima zajednice obezbjeđivale hranu i osnovne higijenske pakete, a neke od najugroženijih podržale su pokrivanjem troškova stanovanja. Međutim, s obzirom na ograničenu sposobnost nevladinih organizacija da pruže takvu pomoć, one su pozvale na dodatnu podršku kako bi se ublažile posljedice koje LGBTI osobe imaju usljed gubitka posla, spriječilo nasilje, omogućila vršnjačka podrška i usluge savjetovanja (uključujući one dostupne onlajn) i obezbijedila finansijska pomoć potrebna za uspostavljanje i rad sistema u ove svrhe.

51 Intervju s Jovanom Uličevićem, koji predvodi NVO Spektra: <https://www.portalanalitika.me/clanak/jovan-ulicevic-odlucnim-koracima-do-sustinskog-postovanja-razlicitosti>, 20. maj 2020, i intervju sa Anom Dedivanović, direktoricom NVO Stana: http://www.prcentar.me/clanak/u-vrijeme-epidemije-koronavirusa-lgbtq-osobe-suoile-se-sa-brojnim-problemima/1215?fbclid=iwar08uijz_eijlzaautddqnvdsxkj666ztzrju1iz1etrgk-dw_tcgcm4uqas, 18. maj 2020. Informacije su takođe dobijene od NVO Juventas i NVO LGBT Forum Progres.

Sažetak ključnih nalaza

Kao odgovor na epidemiju COVID-a-19, Crna Gora je preduzela blagovremene i odlučne korake kako bi se suzbilo i spriječilo širenje virusa u zajednici i proizvelo „ublažavanje krive koja pokazuje broj oboljelih“. Uvedene su neophodne mjere fizičkog distanciranja, samoizolacije i karantina, koje su bile prilagođene specifičnim okolnostima u zemlji. Kao i u drugim zemljama širom svijeta, ove mjere dovele su do smanjenja ekonomske aktivnosti. Obrazovni proces je prekinut na nedjelju dana, nakon čega je Ministarstvo prosvjete uvelo model učenja na daljinu.

Nakon završetka prvog ciklusa epidemije, mjere su nakratko ublažene, čime je otpočeo socio-ekonomski oporavak. Ipak, ovo istraživanje ukazuje na dugoročne posljedice koje je epidemija prouzrokovala, čak i prije nastupanja drugog ciklusa.

Opšta populacija

Da bi procijenio uticaj COVID-a-19 na opštu populaciju u Crnoj Gori, UNICEF je angažovao IPSOS Strategic Marketing da sprovede dva kvantitativna istraživanja. Pitanja su se fokusirala na procjenu situacije u kojoj se ispitanici trenutno nalaze i na njihova predviđanja budućnosti s obzirom na okolnosti.

- **Neizvjesnost ostvarivanja prihoda.** Građani već osjećaju posljedice COVID-a-19, počeli su da gube posao, a nekima su izostale plate. Dok su penzije i socijalna davanja ostala nepromijenjena, ispitanici su u aprilu izvijestili o smanjenju plata, doznaka (novčane pomoći iz inostranstva), odnosno prihoda od iznajmljivanja stanova. U maju je situacija polako počela da se poboljšava, uglavnom zahvaljujući drugim izvorima prihoda iz oblasti rada.
- **Sigurnost posla.** U maju je 14% ispitanika izvijestilo o gubitku posla, a 20% o umanjenim platama. Dodatno, 22% zaposlenih ispitanika izvještavaju da im nisu uplaćeni doprinosi za penzijsko i zdravstveno osiguranje, porezi i drugi doprinosi. Ova situacija naročito pogađa ljude s nižim nivoom obrazovanja.
- **Smanjenje mogućnosti domaćinstava da zadovolje osnovne potrebe.** Udio porodica koje ne mogu da priušte proizvode neophodne za zadovoljenje osnovnih potreba, poput hrane i lijekova, porastao je za 8 procentnih poena otkako je epidemija počela. Situacija se polako počela popravljati u maju. Ispitanici iz domaćinstava s djecom takođe navode da im je u aprilu smanjena mogućnost da priušte potrebne proizvode, a da se u maju ta situacija polako počela popravljati.
- **Obrazovanje.** Značajan je procenat domaćinstava s djecom i adolescentima školskog uzrasta koja nisu imala kompjuter/laptop (21%) ili tablet (51%) s internet konekcijom koji se mogu koristiti za učenje na daljinu. Očekuje se da će nemogućnost pristupa učenju na daljinu i ostali faktori negativno uticati na učenje djece. Iako su neki aspekti učenja na daljinu ocijenjeni pozitivno, dvije trećine ispitanika (čija su djeca pohađala učenje na daljinu) misli da je njihovo dijete naučilo manje nego što bi to bio slučaj u redovnim uslovima tradicionalne nastave (u školi). Roditelji se žale da su djeca preopterećena domaćim zadacima (70%).
- **Traženje pomoći.** Manje od 10% ispitanika izvještava da su se pružaocima usluga obratili za pomoć tokom epidemije. Od onih koji su to učinili većina se obratila Crvenom krstu i pružaocima zdravstvenih usluga.

Djeca

Na osnovu intervjuja sprovedenih u cilju procjene, može se zaključiti da je epidemija COVID-a-19 na djecu u Crnoj Gori uticala na više načina.

- Brojne porodice pretrpjele su značajan ili potpuni gubitak prihoda. Čini se da su gubitkom prihoda najviše pogođene porodice koje primaju socijalnu novčanu pomoć, domaćinstva sa samohranim roditeljem, romske porodice i porodice sa istorijom zavisnosti od psihoaktivnih supstanci. Budući da su neki ispitanici koji primaju socijalnu materijalnu pomoć prijavili gubitak ili smanjenje prihoda, može se pretpostaviti da su se do sada oslanjali na druge izvore prihoda kako bi nadoknadili nedostajuća primanja domaćinstva (npr. neformalni rad, rad za dnevnicu itd.).
- U svim tipovima domaćinstava s djecom, primarne potrebe odnose se na hranu i higijenska sredstva. Treća hitna potreba varira u zavisnosti od vrste domaćinstva, a uključuje odjeću, lijekove, pristup internetu i uređaje za pristup učenju na daljinu.
- U pogledu javnih usluga, djeci je uglavnom potrebna podrška/pomoć prilikom učenja na daljinu. To se posebno odnosi na korisnike socijalne pomoći, romske porodice, djecu u hraniteljskim porodicama, djecu u vaspitnim ustanovama nezavodskog tipa i djecu čiji roditelji imaju istoriju korišćenja psihoaktivnih supstanci. Prema navodima roditelja, romska djeca imaju brojne poteškoće u učenju na daljinu i potrebna im je značajna pomoć u obavljanju domaćih zadataka. Oni se takođe plaše diskriminacije kad dođe vrijeme za povratak u školu.
- Mnoge porodice imaju izraženu potrebu za psiho-socijalnom podrškom u periodu krize.

Adolescenti i mladi

Nakon izbijanja epidemije COVID-a-19, uspostavljeno je nekoliko sistema podrške za djecu, adolescente i mlade, uglavnom u oblasti obrazovanja.

- Čini se da su se adolescenti prilično dobro prilagodili situaciji socijalne izolovanosti, ali im je nedostajalo redovno obrazovanje, posebno njegova socijalna komponenta.
- Iako su ocjene uvedenog učenja na daljinu relativno pozitivne, većina mladih smatra da su na taj način naučili manje nego putem klasične nastave. Većina nije raspoložena za ideju da onlajn nastava postane jedan od segmenata redovnog školovanja.
- Adolescenti su ocijenili domaće zadatke kao relativno važne i korisne, ali više od 70% njih prijavljuje preopterećenost domaćim zadacima u sklopu učenja na daljinu, čak i veću nego u toku redovne nastave u školi.
- Više od trećine mladih nije pratilo nastavu preko televizijskih kanala, kao dio novog pristupa učenju na daljinu – više su im odgovarali onlajn alati i servisi za razmjenu poruka.
- Adolescenti i mladi ističu važnost mentalnog zdravlja tokom epidemije COVID-a-19. Smatraju da, uopšteno gledano, tokom perioda epidemije nije bilo dovoljno psihološke podrške, posebno za mlade.

Starije osobe

Kako su na globalnom nivou stariji ljudi izloženi najvećem riziku od COVID-a-19⁵², tako su i u Crnoj Gori identifikovani kao jedna od najugroženijih grupa tokom epidemije. Usporedni podaci ukazuju na zaključak da su njihove šanse za oporavak znatno manje ukoliko se desi da obole. Uz to, oni koji zavise od članova svoje porodice za obezbjeđivanje namirnica i potrepština nalaze se u posebno teškom položaju u periodu trajanja mjera fizičkog distanciranja. Ukidanje međugradskog saobraćaja onemogućilo je značajan broj porodica da pomognu svojim starijim članovima i brinu o njima, što se posebno odnosi na one koji žive u ruralnim područjima.

- Za vrijeme trajanja mjera izolacije, došlo je do značajnog porasta broja starijih domaćinstava kojima je bila potrebna podrška u dostavljanju hrane, posebno toplih obroka, higijenskih sredstava i ostalih neophodnih potrepština i lijekova. Hrana je i nakon ublažavanja mjera ostala prioritet starijih ispitanika, nakon čega slijede higijenski proizvodi i lijekovi.
- Zbog ograničenog kretanja i druženja, prisutna je i povećana potreba za psiho-socijalnom podrškom i savjetovanjem. Boravak u izolaciji nije lak i pogoduje rastu anksioznosti i straha za sopstveno zdravlje. Nakon što je prvi talas epidemije prošao, starije osobe su najviše strahovale od mogućeg drugog talasa, kao i ekonomskog uticaja koji bi on imao na njihove porodice.

Na pitanje o javnim uslugama koje su im u ovom trenutku najpotrebnije, odgovori iz aprila i juna ne razlikuju se značajno, iako se moglo očekivati da će se umanjiti potrebe za zdravstvenim uslugama. Starije osobe i dalje najviše izražavaju potrebu za zdravstvenim uslugama, pomoći u kući i psihološkom podrškom.

Osobe s invaliditetom

Osobe s invaliditetom i njihove porodice značajno su pogođene epidemijom COVID-a-19. Ova procjena identifikovala je ključne ranjivosti koje su povećane usljed krize.

- Prihodi porodica čiji su članovi osobe s invaliditetom znatno su smanjeni zbog krize.
- Hitne potrebe osoba s invaliditetom odnose se prije svega na hranu, a zatim na higijenske proizvode, sportske i rekreativne aktivnosti (pogotovo tokom perioda potpunog zatvaranja) i pristup internetu u informativne svrhe.
- Upitani koje javne usluge su im najpotrebnije, osobe s invaliditetom i članovi njihovih porodica ističu zdravstvene usluge, zatim psihološku podršku, kao i pomoć u pronalaženju posla. Zbog ograničenog kretanja, neki od njih imaju dodatne zdravstvene probleme, a prijavljuju i povećanje stepena depresije i anksioznosti. Takođe, zbog svog ukupnog zdravstvenog stanja, ova je populacija ranjivija u slučaju eventualne infekcije novim koronavirusom.
- Nevladine organizacije su prijavile značajan broj slučajeva gdje su se osobe s invaliditetom suočile s izazovima u ostvarivanju prava iz radnog odnosa i s problemima u pristupu pravima socijalne zaštite, do čega je došlo zbog toga što su pružaoci usluga imali različita tumačenja zakonskih odredaba uvedenih tokom epidemije.

52 World Health Organization, Statement, 20 April 2020 [Saopštenje Svjetske zdravstvene organizacije od 20. aprila 2020]: <http://www.euro.who.int/en/health-topics/health-emergencies/coronavirus-covid-19/statements/statement-older-people-are-at-highest-risk-from-covid-19,-but-all-must-act-to-prevent-community-spread>.

- Prevoz i mobilnost predstavljali su dodatni izazov tokom perioda potpunog zatvaranja, kad su bile ukinute taksi usluge i zabranjen boravak više od jedne osobe na javnim površinama. Osobe s invaliditetom se često oslanjaju na pomoć asistenata koji nisu uvijek članovi njihovog domaćinstva.
- Studenti s invaliditetom predstavljaju posebnu ranjivu kategoriju, kojoj je pomoć bila potrebna i u pristupu onlajn programu obrazovanja i u aktivnostima u vezi sa upisom u srednju školu i fakultet.

Žrtve rodno zasnovanog nasilja

Rodno zasnovano nasilje je u kriznim periodima uvijek u porastu, što se odnosi i na aktuelnu krizu izazvanu epidemijom COVID-a-19. Od izbijanja epidemije, u Crnoj Gori se rizik od nasilja u porodici nad ženama i djecom značajno povećao. Stres, poremećaji u funkcionisanju društvenih i zaštitnih mehanizama, smanjen pristup uslugama i razdvojenost porodica mogu povećati rizik od nasilja nad ženama i adolescentkinjama.

- Linije za pomoć žrtvama rodno zasnovanog nasilja prijavljuju značajno povećanje broja poziva. Od 16. marta do 1. juna 2020, Sigurna ženska kuća iz Podgorice primila je za 46 procentnih poena više poziva nego u istom periodu prošle godine. Smještaj u skloništu obezbijeđen je za 60 procentnih poena više žrtava rodno zasnovanog nasilja u odnosu na isti period prošle godine.
- Broj poziva koji je nacionalna SOS linija primila tokom epidemije porastao je za 18 procentnih, a naročito se povećao nakon ublažavanja mjera fizičke distance – u tom periodu (maj 2020) nacionalna SOS linija primila je 32,5 procentnih poziva više nego u istom periodu prošle godine.
- Specijalizovani pružaoci usluga podrške žrtvama rodno zasnovanog nasilja izvještavaju o pogoršanju socio-ekonomskog položaja žena, kao posljedici epidemije, ali i o porastu broja zahtjeva bivših korisnica za hranom ili finansijskom podrškom usljed gubitka posla ili prihoda
- Zaštitne i zdravstvene mjere uvedene tokom krize uticale su na slabljenje drugih mjera, uključujući i mjere zaštite života i bezbjednosti žrtava porodičnog nasilja, odnosno mjere prevencije ove vrste nasilja.
- Smanjena međusektorska i multidisciplinarna saradnja bila je primjetna tokom cijelog perioda trajanja mjera fizičke distance.
- Dinamika epidemije nalaže djelotvoran angažman, koordinaciju i saradnju više sektora i širokog spektra aktera – ne samo javnih institucija fokusiranih na zdravlje građana. Od ključne je važnosti prepoznati da socijalne i ekonomske poteškoće koje žrtve doživljavaju mogu imati direktan uticaj na njihovo zdravlje i bezbjednost.
- Dostupnost i rad servisa, poput telefonskih linija za pomoć, kriznih centara, skloništa, takođe može biti ograničena tokom epidemije, što ženama dodatno otežava pristup pomoći u slučaju rodno zasnovanog nasilja (osim ako ih ne podrže ključni državni akteri).
- Tehnologija može pomoći žrtvama, posebno onima koje su u karantinu, da dobiju potrebne usluge podrške u slučaju rodno zasnovanog nasilja.
- Kao posljedica ekonomskog uticaja COVID-a-19, došlo je do većeg broja novih slučajeva rodno zasnovanog nasilja. Žrtve su često u poziciji da prave tešku odluku opredjeljujući se između zaštite svoje bezbjednosti i zaštite dohotka i životnog standarda, a način na koji je sistem uspostavljen prije epidemije ne omogućava im da pomire te dvije potrebe.

Djeca žrtve/svjedoci nasilja

- Nevladine organizacije koje rade s djecom žrtvama ili svjedocima nasilja prijavljuju porast slučajeva nasilja. Ove organizacije identifikovale su i promjene do kojih je u toku aktuelne krize došlo u pogledu prirode nasilja – psihološko nasilje postalo je izraženije i vidljivije, a ono uključuje svađe između supružnika/partnera, ali i između roditelja i djece, posebno adolescenata.
- Kod razvedenih parova, prava roditelja na posjetu djetetu/djeci postala su poseban problem. Uz to, čini se da rođaci i prijatelji naglašenije vrše pritisak na žene da ne prijavljuju nasilje.

Domicilni Romi

Brzom procjenom socijalnog uticaja utvrđeno je da su mnogi članovi romske zajednice ozbiljno pogođeni epidemijom.

- Većina ispitanika iz ove grupe ostvarila je značajno umanjene prihode, ili ih je potpuno izgubila. Mnogi ispitanici žale se kako ne mogu da plate račune. Članovima ove zajednice hitno je potrebna hrana, ali i higijenski proizvodi, lijekovi, odjeća.
- Od javnih usluga, trenutno su im najpotrebnije zdravstvene usluge, a potom usluge narodne kuhinje i pomoć u pronalaženju posla.

Izbjeglice (azilanti), stranci koji traže međunarodnu zaštitu, osobe bez državljanstva (u riziku od apatridije)

Izbjeglice (azilanti), uključujući i neke od izbjeglica sa prostora bivše Jugoslavije i osobe u riziku od apatridije, značajno su pogođene uticajem epidemije. Oni spadaju u najsiromašnije i najugroženije segmente stanovništva, s najneizvjesnijom socio-ekonomskom perspektivom. Posebnu zabrinutost izaziva grupa od oko 900 osoba čiji je pravni status još uvijek nestabilan, jer te osobe nisu obuhvaćene nijednim vidom javnog planiranja.

- **Neizvjesnost ostvarivanja prihoda.** Mjere potpunog zatvaranja i ograničavanja kretanja dovele su do toga da je više od tri četvrtine (77%) izbjeglica (azilanata), tražilaca međunarodne zaštite u privatnom smještaju i osoba u riziku od apatridije odmah izgubilo posao/prihode. Situacija je posebno kritična kad je riječ o osobama koje su registrovane u sistemu azila u zemlji. Oko 90% te populacije (9/10) potpuno je izgubilo prihode/posao, dok je oko 10% populacije (1/10) primalo platu umanjenu za više od 50 procentnih poena. Većina ovih ljudi ranije je radila u neformalnom sektoru. Samim tim, oni su sada lišeni bilo kakve prilike da ostvare prihode – zbog ograničenja kretanja ili straha poslodavaca da ih angažuju za fizički rad (zbog mjera održavanja fizičke distance). S postepenim ublažavanjem ograničenja, situacija u zemlji se donekle popravila. Ipak, na kraju maja 2020. godine, 60% izbjeglica (azilanata), tražilaca međunarodne zaštite i osoba u riziku od apatridije i dalje je bilo bez posla i mogućnosti da ostvari prihode.
- **Smanjenje mogućnosti domaćinstava da zadovolje osnovne potrebe.** Kao posljedica gubitka ili ozbiljnog smanjenja posla/prihoda od početka epidemije COVID-a-19, oko 77% porodica ne može da zadovolji osnovne potrebe, prije svega one koje se odnose na hranu i higijenske proizvode, ali i lijekove i sredstva neophodna za plaćanje kirije. Dva i po mjeseca nakon početka ograničenja, hrana i higijenska sredstva i dalje su u samom vrhu prioritarnih potreba izbjeglica s prostora bivše Jugoslavije i lica u riziku

od apatridije. S druge strane, tražioci međunarodne zaštite, koji žive u privatnom smještaju, i lica kojima je status izbjeglice (azilanta) priznat na osnovu Zakona o azilu izjavljaju da im je potrebna hitna pomoć u obezbjeđenju smještaja. Zbog gubitka posla/prihoda, oni su suočeni s realnom opasnošću da neće moći da plaćaju kiriju i da će postati beskućnici.

- **Obrazovanje.** Nalazi istraživanja ukazuju na ozbiljne prepreke s kojima se romske i egipćanske izbjegličke zajednice susreću u praćenju programa učenja na daljinu, čime bivaju zanemarene i uskraćene u pogledu obrazovanja. To se posebno odnosi na izbjegličku djecu, među kojom je 45,45% onih koji ne posjeduju televizor ili tablet, kao ni pristup internetu, što ih sprečava da ostvare pristup obrazovanju.
- **Perspektive.** Ispitanici su pesimistični u pogledu svojih izgleda u budućnosti. U inicijalnoj fazi epidemije uglavnom su izražavali zabrinutost za svoje zdravlje, dok je oko 35% ispitanika bilo zabrinuto jer u skorijoj budućnosti, zbog epidemije COVID-a-19, neće moći da radi/ostvari prihode. Mnoge osobe iz romskih i egipćanskih izbjegličkih zajednica žive u mnogočlanim domaćinstvima i u vrlo skućenim prostorima lošeg kvaliteta, pa je mjera fizičkog distanciranja za njih bila neostvariva. Njihovi inače nestabilni izvori prihoda drastično su se smanjili, što je povećalo socio-ekonomsku ranjivost tih porodica. Na kraju maja, izbjeglice (azilanti), tražioci međunarodne zaštite koji žive u privatnom smještaju i lica u riziku od apatridije uglavnom su bili zabrinuti zbog ekonomske perspektive, rizika i negativnih efekata epidemije COVID-a-19 na ekonomsku situaciju u zemlji, dok brige vezane za zdravstvene rizike nisu više bile dominantne među pripadnicima ovih zajednica.

Migranti (sezonski radnici, stranci)

Broj radnika migranata u Crnoj Gori znatno je smanjen nakon izbijanja epidemije novog koronavirusa, naročito onih s privremenim radnim dozvolama, koji su izgubili posao i vratili se u svoju zemlju porijekla. Međutim, određeni broj radnika migranata i dalje boravi u Crnoj Gori. Prema podacima prikupljenih za potrebe ove procjene, oni žive sa značajno smanjenim prihodima ili bez ikakvih prihoda.

- Većina ispitanika navodi higijenske proizvode kao svoju prioritetnu potrebu, nakon čega slijede hrana i smještaj. Od javnih usluga koje su im trenutno najpotrebnije, na prvom mjestu su zdravstvene usluge i pomoć u pronalaganju posla.
- Mnogi migranti, posebno niskokvalifikovani radnici, žive u stambenim objektima lošeg kvaliteta koje dijele s velikim brojem ljudi, čime je i rizik od zaraze veći.
- Radnici na gradilištima posebno su izloženi riziku od infekcije. Postoji bojazan da neki migranti s neregulisanom statusom neće željeti da prijave ukoliko im se pogorša zdravstveno stanje, povećavajući na taj način rizik od zaraze.
- Postoji opasnost da će poslodavci, suočeni s ograničenim pristupom radnoj snazi, zloupotrijebiti prava radnika, posebno tako što će im ograničavati kretanje i mogućnost povratka u zemlju porijekla.

Lica koja se nalaze u zatvoru, uključujući djecu u zatvoru i vaspitnoj ustanovi nezavodskog tipa

- Pritvorske jedinice policije u zemlji, uključujući one u Podgorici, Cetinju i Danilovgradu, imaju nezadovoljavajuće zdravstvene i higijenske uslove i neadekvatnu infrastrukturu, što povećava potencijal širenja COVID-a-19 među pritvorenicima.
- Nedovoljnost prostora u pritvoru i prenatrpanost u istražnim jedinicama zatvora povećavaju rizik od širenja COVID-a-19 u situaciji da zaražena osoba uđe u pritvorske jedinice.
- Djeca u vaspitnoj ustanovi nezavodskog tipa suočavaju se s poteškoćama u učenju na daljinu usljed nedostatka neophodne opreme, pa su vaspitači koristili lične laptope kako bi im pomogli da nastave sa školovanjem.
- Osoblje u Centru za djecu i mlade „Ljubović“ izvijestilo je da im nedostaju vještine potrebne za potpuno prilagođavanje hitnoj situaciji kako bi u slučaju mjera zatvaranja mogli da pruže adekvatnu podršku djeci.
- Deca koja su u maloljetničkom zatvoru suočena su s izazovima usljed zabrane posjeta i zabrane primanja paketa od porodica.

LGBTI populacija

- Od LGBTI osoba koje su učestvovala u istraživanju polovina je onih koji su izgubili više od 50% svojih prihoda ili su ostali bez prihoda.
- Gubitak posla doveo je do gubitka ekonomske nezavisnosti. To povećava rizik da LGBTI osobe postanu beskućnici ili da budu prinuđene da se vrate u prvobitno kućno okruženje, koje ih ne prihvata zbog njihove seksualne orijentacije ili rodnog identiteta.
- Mada precizni podaci o nasilju nad LGBTI osobama od trenutka izbijanja epidemije još uvijek nisu dostupni, nevladine organizacije koje se bave zaštitom prava ove populacije primile su veći broj prijavi nasilja nad svojim članovima i članicama, posebno onim koji su se vratili u svoje prvobitne domove.
- Smanjenje dostupnosti vršnjačke podrške i drugih savjetovališta negativno utiče na mentalno zdravlje LGBTI osoba.

Preporuke

Mjere koje je uvela Vlada Crne Gore do sada su dale ohrabrujuće rezultate kad je riječ o držanju epidemije COVID-a-19 pod kontrolom. Brza procjena socijalnog uticaja je ipak povrdila da je epidemija stavila u prvi plan i pojačala postojeće socijalne nejednakosti, pa čak stvorila i nove budući da su određeni segmenti populacije izloženi dodatnim ranjivostima.

Svrha preporuka koje su date u nastavku teksta jeste da podstaknu diskusiju o načinima na koje se treba pozabaviti postojećim i novonastalim ranjivostima u kontekstu trenutnog odgovora na COVID-19. Predložene su trenutne mjere za neposredno ublažavanje posljedica krize, ali i sistematski srednjoročni i dugoročni odgovori. Preporukama se želi skrenuti pažnja donosiocima odluka na neophodnost da se takvi odgovori prilagode potrebama najugroženijih djelova društva. Takav pristup zasniva se na uvjerenju da nijedan član društva ne smije biti izostavljen, na principu poštovanja ljudskih prava i međunarodnim obavezama u pogledu zaštite izbjeglica, kao i na svijesti o tome da su svi ovi elementi važni za održiv i efikasan odgovor.⁵³

Opšte preporuke

Kako bi se ublažile štetne posljedice epidemije COVID-a-19 na ranjive grupe, daju se sljedeće **opšte** preporuke:

P1. Neophodno je nastaviti s praćenjem stanja ranjivih grupa i osigurati njihovo **direktno uključivanje** u osmišljavanje rješenja i odluka koje ih se tiču. **Prioritet treba dati pružanju usluga** od kojih zavisi dostojanstven život ovih grupa.

P2. Nastaviti s pružanjem podrške u vidu **prehrambenih artikala, higijenskih paketa prilagođenih potrebama**, te neophodne **odjeće i obuće** za najugroženije grupe stanovništva, posebno za one koji su ostali bez izvora prihoda tokom epidemije. Tamo gdje je to potrebno, podršku proširiti i na obezbjeđivanje lijekova.

P3. Osigurati **stalnu dostupnost i pristupačnost zdravstvenih usluga** – kako preventivnih tako i terapijskih – posebno za djecu, osobe s invaliditetom i izbjeglice (azilante), tražioce međunarodne zaštite i osobe u riziku od apatridije, migrante i starije osobe.

P4. Omogućiti **prilagođenu i intenzivnu podršku u obrazovanju i opremi za učenje na daljinu** djeci iz ranjivih grupa, a naročito djeci iz romske zajednice, djeci izbjeglicama (azilantima), djeci sa smetnjama u razvoju, djeci koja su pogođena siromaštvom i djeci koja borave u ustanovama za smještaj (uključujući i Centar „Ljubović“), kako bi im se omogućilo da uče i nastave s obrazovanjem (npr. nadoknađivanjem izgubljene nastave).

P5. Posredstvom nadležnih institucija, pružiti **psihološku podršku** ranjivim zajednicama, posebno djeci i adolescentima, osobama s invaliditetom i starijim osobama, kako bi se spriječila pojava anksioznosti, stresa i problema mentalnog zdravlja. Neophodno je proširiti usluge psiho-socijalne podrške na daljinu, koristeći i konvencionalne (telefonske linije) i digitalne tehnologije. Gdje je to moguće, ovu bi podršku trebalo da prati pojednostavljena obuka starijih osoba za korišćenje dostupnih IKT alata za komunikaciju (Vajber, Vocap, Skajp, Zum itd.).

53 Vidjeti: UN Framework for the Immediate Socio-Economic Response to COVID-19, April 2020, p. 9 [Okvir UN za neposredni socio-ekonomski odgovor na COVID-19, april 2020. str. 9]. Vidjeti i: United Nations, COVID-19 and Human Rights: We are all in this together, April 2020. [Ujedinjene nacije, COVID-19 i ljudska prava: U ovome smo zajedno, april 2020]

P6. Nastaviti sa **subvencionisanjem** ugroženih porodica (posebno onih s djecom školskog uzrasta) u plaćanju računa za električnu energiju i pretplate za usluge telefona/interneta, kao i u plaćanju zakupnine za korišćenje socijalnog stanovanja, u skladu s Ugovorom o zakupu.

P7. Nastaviti sa sprovođenjem **aktivne politike tržišta rada i mjera** usmjerenih na povećanje mogućnosti zapošljavanja onih koji su tokom epidemije izgubili posao i izvore prihoda, uključujući i mlade (privremeni/sezonski poslovi, stažiranje i mogućnosti stručne prakse, tj. učenja na radnom mjestu).

P8. Pažljivo pratiti evidentan porast **zahtjeva za finansijsku podršku** u skladu s dinamikom mjera koje se odnose na COVID-19. Pružanje ciljanog i adekvatnog nivoa podrške može zahtijevati ozbiljniju analizu takvih zahtjeva (npr. uvid u porodičnu situaciju).

P9. Sprovoditi **kontinuirano i prilagođeno informisanje** građana, a posebno pripadnika ranjivih grupa, o servisima koji im stoje na raspolaganju za ublažavanje posljedica epidemije COVID-a-19, o radnom vremenu pružalaca usluga, te o drugim bitnim činjenicama. Stimulisati ranjive grupe da koriste raspoložive servise.

P10. Pratiti i omogućiti **zaštitu prava osobama smještenim u ustanove**, starim osobama, djeci i žrtvama rodno zasnovanog nasilja u skloništima.

P11. Uspostaviti **blisku komunikaciju i saradnju s postojećim formalnim i neformalnim socijalnim mrežama**, kao što su organizacije civilnog društva i grupe koje zastupaju ljudska prava, uključujući prava žena, kako bi se podržali njihovi naponi da pruže inicijalnu podršku i spriječe socijalnu izolaciju.

P12. Osigurati **rodni balans u tijelima u kojima se donose odluke**, uzimajući u obzir ekspertske mišljenje i uvide onih koji imaju saznanja o iskustvima ranjivih grupa.

Specifične preporuke

Za svaku od ranjivih grupa date su sljedeće **specifične** preporuke:

Djeca

P13. Djecu je neophodno zaštititi od siromaštva i socijalne isključenosti **ciljanim i energičnim odgovorom sistema socijalne i dječje zaštite**, koji integriše materijalna davanja i kvalitetne, inkluzivne usluge.

P14. Osigurati da djeca, uključujući djecu izbjeglice, odrastaju u sigurnom i brižnom okruženju kroz **jačanje usluga za alternativno zbrinjavanje djece** bez roditeljskog staranja, djece žrtava porodičnog nasilja i druge ranjive djece. Da bi se to postiglo, neophodno je ojačati usluge srodničkog i nesrodničkog hraniteljstva, urgentnog i specijalizovanog hraniteljstva za djecu sa smetnjama u razvoju.

P15. Nastaviti i proširiti usluge **psihološke podrške** djeci i mladima kroz linije za pomoć i druga sredstva.

P16. Obezbijediti **podršku roditeljima i starateljima djece s invaliditetom, posebno samohranim roditeljima i starateljima**.

Adolescenti i mladi

P17. Osigurati **kvalitetno inkluzivno obrazovanje za adolescente**, što podrazumijeva ulaganje napora da se dopre i do onih koji nisu povezani putem digitalnih tehnologija, a pritom ojačati programe ovladavanja vještinama i programe sticanja istrajnosti (putem formalnih i neformalnih sistema obrazovanja i pružanja usluga).

P18. Uložiti dodatne napore **za podršku zapošljavanju mladih**, uključujući privremene/sezonske poslove, stažiranje i mogućnosti stručne prakse, tj. učenja na radnom mjestu, kako bi se spriječilo da jedna generacija bude „izgubljena“ usljed krize izazvane COVID-om-19.

P19. Nastaviti napore u cilju **povećanja kvaliteta i standardizacije učenja na daljinu**, te balansiranja opterećenja učenika, kako bi sistem bio u stanju da pruži kvalitetno obrazovanje mladima u slučaju nemogućnosti organizacije redovne nastave u školi. Obezbijediti **više nastavnika** za pomoć učenicima u savladavanju gradiva.

Starije osobe

P20. Proširiti distribuciju **hrane**, posebno **toplih obroka, sredstava za ličnu higijenu, lijekova i ostalih potrepština**, a organizovati je u skladu sa svim medicinskim pravilima postupanja, osiguravajući da pružaoci usluga na terenu budu obučeni za pravilnu upotrebu i odlaganje lične zaštitne opreme.

P21. Nastaviti s pružanjem **proširene usluge podrške na daljinu** kroz stručno savjetovanje i neposrednu komunikaciju sa članovima zajednice, koristeći i konvencionalne (telefonske linije) i digitalne tehnologije. Gdje je to moguće, ovu bi podršku trebalo da prati i pojednostavljena obuka starijih osoba za korišćenje dostupnih IKT alata za komunikaciju (Vajber, Vocab, Skajp, Zum itd.).

Osobe s invaliditetom

P22. Povećati podršku ekonomskoj otpornosti porodica čiji su članovi osobe s invaliditetom; to podrazumijeva (djelimično) **pokrivanje troškova ishrane, komunalija**, bilo kakvih novonastalih **troškova povezanih s invaliditetom**, kao i pružanje **podrške** njihovom (ponovnom) **zapošljavanju**.

P23. Osigurati **pravnu i savjetodavnu podršku** osobama s invaliditetom radi ostvarivanja prava, posebno onih koji se tiču socijalne zaštite, zdravlja i zapošljavanja.

P24. Obratiti posebnu pažnju na **žene koje su potencijalne žrtve nasilja u porodici** i osigurati da im budu **dostupne sve usluge** potrebne za borbu protiv tog vida nasilja (uzimajući u obzir da među njima možda ima osoba s oštećenjem vida ili sluha).

P25. **Prilagoditi mjere fizičkog distanciranja** specifičnim potrebama osoba s invaliditetom i njihovim asistentima. Takođe, prilagoditi **formu informisanja i prateće materijale** osobama s invaliditetom, naročito osobama s oštećenjem vida ili sluha. Prilagoditi formu **dostupnih usluga** osobama koje trenutno nisu u stanju da ih koriste, npr., obezbjeđivanjem psihološke podrške onima koji nisu u mogućnosti da koriste telefonske servise.

Žrtve rodno zasnovanog nasilja

P26. Razviti (ili kontinuirano unapređivati postojeće) [protokole i standarde postupanja](#) koji će podstaći razvoj boljeg međuinstitucionalnog mehanizma koordinacije u sprovođenju politika vezanih za rodno zasnovano nasilje. Neophodan je nastavak redovnog dijaloga s organizacijama civilnog društva i organizacijama za prava žena. [Podrška ženama i djevojkama iz romske zajednice](#) iziskuje posebnu pažnju.

P27. Osmisliti i pokrenuti aktivnosti za [podizanje svijesti javnosti o rodno zasnovanom nasilju](#) i osnažiti žene da takvo nasilje prijavljuju, čak i u kriznoj situaciji koja je posljedica epidemije COVID-a-19. Osigurati da aktivnosti i komunikacija sa zajednicom podrazumijevaju i informacije o riziku od povećanog nasilja u porodici, riziku od seksualne eksploatacije djece i informacije o dostupnim uslugama podrške. Posebno je važno ostvariti takvu komunikaciju sa žrtvama nasilja koje se nalaze u izolaciji s partnerima ili drugim članovima porodice koji su skloni zlostavljanju.

P28. [Napraviti plan](#) za djelovanje ukoliko dođe do povećanja broja slučajeva rodno zasnovanog nasilja i/ili povećanja stepena ranjivosti i potreba žrtava rodno zasnovanog nasilja; ojačati i usavršiti sistem upućivanja i pružanja usluga žrtvama rodno zasnovanog nasilja.

P29. Servisi poput [telefonskih linija za pomoć, kriznih centara i skloništa](#) moraju biti u dovoljnoj mjeri finansijski podržani za rad tokom epidemije, ali i kasnije, tokom ekonomskog oporavka. Dodatno istražiti načine na koje tehnologija može doprinijeti borbi protiv rodno zasnovanog nasilja. Razmotriti mogućnosti pružanja pravne i psihološke podrške, imajući u vidu rodne razlike u pristupu tehnologiji.

P30. [Uvesti socio-ekonomske mjere](#) kojima bi se podržale žrtve svih oblika nasilja, uzimajući u obzir specifičnost njihove situacije i njihovih ranjivosti. Posebno obratiti pažnju na žrtve seksualnog nasilja i uključiti mjere koje će im garantovati sigurnost posla tokom boravka u skloništima.

Djeca žrtve/svjedoci nasilja

P31. [Povećati mjere zaštite](#) djece od nasilja, uključujući i onlajn nasilje, koje predstavlja poseban rizik s obzirom na povećanu aktivnost djece na internetu i društvenim mrežama u vrijeme epidemije. Poseban naglasak treba staviti na ulogu roditelja i nastavnika. Neophodno je [poboljšati i promovisati mehanizme prijavljivanja nasilja](#) koji su prilagođeni djeci.

P32. Obezbijediti [programe podrške roditeljstvu](#) kako bi se roditeljima iz ranjivih zajednica, a naročito samohranim roditeljima i onima koji imaju istoriju upotrebe psihoaktivnih supstanci, pomoglo da se izbore s pritiscima.

P33. Kreatori politika treba da pripreme [jasne smjernice o starateljstvu i podršci djeci](#) tokom epidemije. One se moraju zasnivati na najboljem interesu djeteta i prepoznati izbor nenasilnog roditelja kao važan kriterijum u donošenju odluke o starateljstvu.

Domicilni Romi

P34. Nastaviti i povećati podršku društveno-ekonomskoj otpornosti romskih porodica kroz (djelimično) pokrivanje troškova njihove ishrane, lijekova, higijenskih proizvoda, računa za vodu i električne energije, održavanje njihovog (ponovnog) zapošljavanja i osiguravanje da preporuke i prilagođene relevantne informacije o mjerama u vezi s COVID-om-19 redovno stižu do ove populacije.

Izbjeglance (azilanti), tražioci međunarodne zaštite i osobe u riziku od apatridije

P35. Osigurati da izbjeglice (azilanti), tražioci međunarodne zaštite i osobe u riziku od apatridije budu obuhvaćeni svim socio-ekonomskim mjerama, kako bi se ublažio uticaj mjera koje su usvojene u cilju suzbijanja širenja COVID-a-19 i pokretanja društveno-ekonomskog oporavka.

Lica koja se nalaze u zatvoru, uključujući djecu

P36. Neophodno je razmotriti poboljšanje uslova za održavanje lične higijene (voda, sapun, dovoljan broj kreveta) i obezbijediti adekvatnu infrastrukturu u pritvorskim jedinicama policije širom zemlje (s posebnim fokusom na one prostorije u kojima su identifikovani specifični problemi).

P37. Neophodno je jačati kapacitete stručnjaka koji treba da pruže podršku i tretman djeci u sukobu sa zakonom u slučaju kriznih situacija kao što je epidemija.

P38. Kad god je moguće, primjenjivati alternative pritvoru, koji treba koristiti samo kao posljednje rješenje.

P39. Osigurati i povećati adekvatnu psiho-socijalnu podršku osobama u pritvoru kako bi se nadomjestila praznina nastala usljed zabrane posjeta, a time i neposredne podrške članova porodice.

LGBTI populacija

P40. Obezbijediti podršku kojom će se osigurati kontinuitet savjetovanja i usluga vršnjačke podrške LGBTI osobama od strane relevantnih institucija, a posebno organizacija za zaštitu LGBTI prava.

P41. Podržati sklonište za LGBTI populaciju u Podgorici i kroz nevladin sektor obezbijediti finansijsku pomoć za smještaj pripadnika LGBTI zajednice koji rizikuju beskućništvo ili povratak u neprijateljska kućna okruženja (usljed gubitka prihoda).

P42. Podizati svijest o diskriminaciji i nasilju s kojima se suočavaju pripadnici LGBTI zajednice. Pozvati javnost da poštuje njihova prava, a članove LGBTI zajednice da prijavljuju slučajeve nasilja, uz uvjerenje da će biti procesuirani.

P43. Podržati uspostavljanje elektronskog sistema za podnošenje pritužbi za nasilje, diskriminaciju i druga krivična djela policiji.

P44. Osigurati uključivanje LGBTI zajednice u programe traženja posla i u programe socijalne zaštite, uključujući i podršku u hrani i lijekovima.

UNITED NATIONS
MONTENEGRO

